

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/321110605>

FEUDALISM AND GEORGIAN ETHNICAL CULTURE IN THE 8-10TH CC. (In Georgian)

Book · January 2015

CITATIONS

0

READS

178

1 author:

Akaki Chikobava

Ivane Javakishvili Tbilisi State University

33 PUBLICATIONS 0 CITATIONS

SEE PROFILE

Some of the authors of this publication are also working on these related projects:

II International Symposium of Young Scholars in the Humanities [View project](#)

Tao-Klarjeti Georgian Fortresses [View project](#)

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
კომპანტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი
საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტი

აკაკი ჩიქობავა

ფეოდალიზმი და ქართული ეთნოკულტურა
VIII-X საუკუნეებში

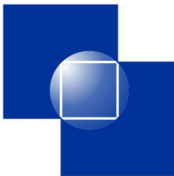
გამომცემლობა „მერიდიანი“
თბილისი
2015

UDC (უკ) 929.733 (479.22)

ბ-893

ნაშრომში განხილულია საქართველოში განვითარებული ფეოდალიზმის გენეზისი, მასთან დაკავშირებული ისტორიულ-გეოგრაფიული ასპექტები, სოციალური ტერმინოლოგიის ცვალებადობა და სხვ.

ნაშრომი განკუთვნილია სპეციალისტებისა და მკითხველთა ფართო წრისთვის.

პროექტი განხორციელდა შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის 2013-2014 წლების დოქტორანტურის საგანმანათლებლო პროგრამის ფარგლებში მოპოვებული გრანტის (№40/59) მეშვეობით.

არაკომერციული გამოცემა

© გამომცემლობა „მერიდიანი“, 2015

© აკაკი ჩიქობავა, 2015

ISBN 978-9941-10-544-9

სარჩევი

შესავალი	5
თავი I. ისტორიული კატეგორია „ფეოდალიზმი“	17
თავი II. სენიორალური სისტემა და ვასალიტეტი ქართულ ეთნოკულტურულ სივრცეში	29
§ 1. ვასალიტეტის საკითხი მიკრო ისტორიის მაგალითზე	32
§ 2. „ფეოდალური ილუზია“?	46
თავი III. „სოციალური ენის კრახი“.....	52
§ 1. დამოკიდებულის სოციალური აღმნიშვნელი	53
§ 2. ძალაუფლების აღმნიშვნელი ტერმინები	61
თავი IV. Incastelamento	66
თავი V. „ხევის“ სოციალური სტრუქტურა „აფხაზთა“ სამეფოში	78
დასკვნა	100
Feudalism and Georgian Ethnical Culture in the 8-10th cc. (Summary)	103

შესავალი

ქართული ფეოდალიზმის კვლევას ქართულ ისტორიოგრაფიაში დიდი ხნის ტრადიცია აქვს, ამიტომაც საქართველოში ფეოდალიზმის გენეზისის საკითხები მეტ-ნაკლებად კარგადაა შეფასებული. მიუხედავად ამისა, არ არსებობს ერთიანი მიდგომა საკვლევლი თემისადმი და მეცნიერები სხვადასხვა მეთოდოლოგიით აყალიბებენ საკუთარ აზრს. აღსანიშნავია ისიც, რომ ამგვარი თეორიული საკითხის კვლევისას სულაც არ არის სავალდებულო ქართული ისტორიოგრაფია ერთ აზრამდე მისულიყო და სასიკეთოც არის, რომ საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხებისადმი ქართულ ისტორიოგრაფიაში განსხვავებული მოსაზრებები არსებობს.

პირველად ქართველ ისტორიკოსებს შორის ფეოდალიზმის საკითხებს ივანე ჯავახიშვილი შეეხო. თავის ადრეულ შრომებში მან ფეოდალური ურთიერთობების ჩამოყალიბების პერიოდად VII-X საუკუნეები მონიშნა,¹ თუმცა მოგვიანო ნაშრომებში დააკონკრეტა პერიოდიზაციის საკითხები და XI-XII საუკუნეები მიიჩნია ფეოდალიზმის, ხოლო XIII-XIV საუკუნეები – ბატონყმობის გამარჯვების ეპოქად.²

¹ ივ. ჯავახიშვილი. საქართველოს მეფე და მისი უფლებების ისტორია. ტფ. 1905; საქართველოს ეკონომიკური ისტორია. ტფ. 1907.

² ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. ტ. 2. ტფ. 1913; ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია. წ. II. ნაკვ. I. თბ. 1928.

აღსანიშნავია, რომ ივანე ჯავახიშვილმა პირველმა შენიშნა ქართული და ფრანგული ფეოდალიზმის მსგავსებები და პირველი შედარებები მეცნიერულ დონეზე სწორედ მას ეკუთვნის.

ფეოდალური ურთიერთობების კვლევის საკითხში გარკვეულწილად ახალი ეტაპი იყო ს. ჯანაშიას შრომები, განსაკუთრებით კი „ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში“.³ ავტორი მიიჩნევს, რომ I-VI საუკუნეები ეს არის პერიოდი, როდესაც ერთმანეთს მძაფრად უპირისპირდება ე.წ. მონათმფლობელური და ფეოდალური ურთიერთობა. მისთვის გარდამტეხი პერიოდია IV საუკუნე, როდესაც აღმოსავლეთ საქართველოში ქრისტიანობა სახელმწიფო რელიგიად ცხადდება. დასავლეთში კი გამოყოფს ელიტის შიდა დაპირისპირებას ეგრისსა და აბაზგიაში. VI საუკუნე ს. ჯანაშიას შრომებში მონიშნულია ე.წ. ფეოდალური რევოლუციის ხანად, ფეოდალური ურთიერთობების გამარჯვების ეპოქად.

ზ. ანჩაბაძე VI საუკუნის აბაზგიაში ხედავს ე.წ. „ფეოდალური რევოლუციის“ ნიშნებს. მისი თქმით, ლაზიკამ ეს პროცესი IV საუკუნეში მოიღია, ქართლში კი იგი IV-VI საუკუნეებში მიმდინარეობდა.⁴

ფეოდალიზმის გენეზისის კვლევაში დიდი წვლილი შეიტანა ნ. ბერძენიშვილმა, რომელმაც ფეოდალური ურთიერთობების დამყარების პროცესი გაიაზრა ისტორიული გეოგრაფიის თვალაზრისით.

³ ს. ჯანაშია. ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში. ნარკვევი ფეოდალიზმის წარმოშობის ისტორიიდან საქართველოში. ტფ. 1935; შრომები. ტ. II. თბ. 1952.

⁴ З. В. Анчабадзе Из истории средневековой Абхазии (VI-XVII вв). Сух. 1959. გვ. 21.

შეიძლება ითქვას მან, ახალ საფეხურზე აიყვანა ქართული ფეოდალიზმის კვლევის საკითხები.⁵

აღსანიშნავია გ. მელიქიშვილის ნაშრომი საქართველოში ფეოდალური ურთიერთობების გამარჯვების შესახებ, რომელშიც ავტორმა პირველად დასვა საკითხი ახალი მიდგომის შესახებ საქართველოს სამეფო-სამთავროებში ფეოდალიზმის კვლევის საქმეში. მისი აზრით, ქართველ მკვლევართა შრომებში ნივლიერებულია ამგვარი მიდგომა და ისინი ერთიან სივრცეში და ერთიანი მიდგომით იკვლევენ ფეოდალიზმის გენეზისს. გ. მელიქიშვილის აზრით, დაუშვებელია ამ მეთოდით კვლევა, რადგან იგი არ იძლევა შესაბამის სურათს. ქართული სამეფო-სამთავროები VIII-IX საუკუნეებში განვითარების სხვადასხვა დონეზე იმყოფებიან და მათი ჩამოყალიბების წინაპირობებზე განსხვავებულია, რაც აუცილებლად გასათვალისწინებელია ფეოდალური ურთიერთობების კვლევისას.⁶

ქართული ფეოდალური ურთიერთობების კვლევაში მნიშვნელოვანი ნაშრომია მ. ლორთქიფანიძის „ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება“,⁷ სადაც ავტორი საქართველოში ფეოდალური ურთიერთობების გამარჯვების პერიოდად X-XI საუკუნეებს მიიჩნევს. ასევე, აღსანიშნავია ა. ბოგვერაძის ნაშრომი „ქართლის პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება IV-VIII საუკუ-

⁵ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. წ. VIII. თბ. 1975.

⁶ გ. მელიქიშვილი. ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება და საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზოგიერთი საკითხი. თბ. 1973.

⁷ მ. ლორთქიფანიძე. ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება. თბ. 1963.

ნებში“.⁸ მართალია, ავტორი ძირითადად ქართლის სამეფოს პოლიტიკურ პერიპეტებს განიხილავს, მაგრამ საერთო სურათისთვის ხელშესახებ დასკვნესაც აკეთებს.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში დ. მუსხელიშვილმა კვლავ აქტიურად შემოიტანა ისტორიული გეოგრაფიის კვლევის მეთოდები ისტორიის პერიოდიზაციისა და, ზოგადად, ფეოდალური ურთიერთობების შესწავლის საქმეში. ივ. ჯავახიშვილისა და ნ. ბერძენიშვილის კვალდაკვალ იგი ფეოდალიზაციის პროცესის ჭრილში განიხილავს გეოგრაფიული ტერმინების სემანტიკური ცვალებადობისა და ახალი აღმნიშვნელებით აღჭურვის პრობლემას.⁹ დ. მუსხელიშვილი ფეოდალიზაციის პროცესის გამარჯვებას ე.წ. არჩილის რეფორმას უკავშირებს და ფეოდალიზმის გამარჯვების ზედა ზღვრად VIII საუკუნეს გვითავაზობს. მისი თქმით, ესაა პერიოდი, როდესაც საქართველოში განვითარებული ფეოდალიზმის გენეზისის ხანგრძლივი პროცესი დასრულდა.

დ. მუსხელიშვილი ერთ-ერთ ნაშრომში ჩვენთვის საინტერესო ისტორიის პერიოდიზაციას შემდეგნაირად წარმოგვიდგენს: 1. IV-VI საუკუნეები – ფეოდალური ურთიერთობების განმტკიცებისა და ადრე-ფეოდალური მონარქიის პერიოდი, 2. VI საუკუნე-VIII საუკუნის პირველი ნახევარი – ადრეფეოდალური პერიოდის დასრულების ხანა

⁸ ა. ბოგვერაძე. ქართლის პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება IV-VIII საუკუნეებში. თბ. 1979.

⁹ დ. მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები. წ. I. თბ. 1978; საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები. წ. II. 1980; ფეოდალური ხანის საქართველოს ისტორიის პერიოდიზაციისათვის (IV-X საუკუნეებში). მაცნე (ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის და ხელოვნების ისტორიის სერია). №2. თბ. 1980.

(ერისმთავრობის ხანა), 3. VIII საუკუნის მეორე ნახევარი-X საუკუნე – განვითარებული ფეოდალური ურთიერთობების პირველი პერიოდი (ფეოდალური დაქსაქსულობა), 4. XI საუკუნე – განვითარებული ფეოდალიზმის მეორე პერიოდის დასაწყისი.¹⁰

მნიშვნელოვანია გ. ჯამბურას შრომები ქართული ფეოდალიზმისა და ქართული სენიორალური სისტემის შესახებ. მას საფუძვლიანად აქვს განხილული იმუნიტეტისა და სენიორალური სისტემისთვის დამახასიათებელი ბევრი ნიშანი, რის საფუძველზეც ასკვნის, რომ IX-X საუკუნეებში ფეოდალურმა ურთიერთობებმა საქართველოში უკვე გაბატონებული პოზიცია დაიკავა.¹¹

შ. მესხია თავის ნაშრომში „საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში“ ეხება ფეოდალური ურთიერთობების განვითარების ეტაპებსა და პერიოდიზაციის საკითხს. მისი აზრით, სწორედ ფეოდალური ურთიერთობების გამარჯვების შედეგია ერთიანი ქართული სამეფოს ჩამოყალიბება და არა პირიქით: „X-XI საუკუნეთა მიჯნა საქართველოს ისტორიაში, პირველ რიგში, იყო განვითარებული ფეოდალიზმის დასაწყისი, ხოლო შემდეგ და ამასთან ერთად, პოლიტიკურად ერთიანი საქართველოს ისტორიის დასაწყისი“.¹²

საინტერესო ნაშრომს წარმოადგენს გ. აკოფაშვილის „ფეოდალური ურთიერთობების ისტორიიდან XI-XII სს. საქართველოში“. ავტორი ერთიანი მონარქიის ჩამოყალიბებასა და ამ პერიოდში მიმდინარე პროცესებს ეხება, თუმცა ზოგადად მიმოიხილავს IX-X საუ-

¹⁰ დ. მუსხელიშვილი. ფეოდალიზმის ხანის საქართველოს ისტორიის პერიოდიზაციისათვის (IV-X საუკუნეებში). გვ. 163.

¹¹ გ. ჯამბურია. ქართული ფეოდალიზმის საკითხები. თბ. 2007.

¹² შ. მესხია. საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში. თბ. 1962. გვ. 26.

კუნეებში არსებულ ვითარებას და საინტერესო დასკვნებსაც იძლევა. შესავალ ნაწილში მოკლედ ეხება საქართველოს ისტორიის პერიოდიზაციის საკითხს და მისთვის მისაღებ ჩარჩოებს გვთავაზობს. ადრეულ ფეოდალიზმს ავტორი IV-VI – IX-X საუკუნეებით განსაზღვრავს, XI საუკუნიდან კი მისთვის ახალი ეტაპის, განვითარებული ფეოდალიზმის პერიოდია.¹³

აღსანიშნავია გ. მამულიას ნაშრომი „პატრონჟობა“, რომელშიც ავტორი განიხილავს ფეოდალური ურთიერთობების გენეზისისა და მისი განვითარების ეტაპებს. ავტორს შესწავლილი აქვს სოციალური ტერმინოლოგიის ცვალებადობა ამა თუ იმ ეპოქაში, რომელიც პირდაპირ კავშირშია სოციალურ და პოლიტიკურ ტენილებთან.¹⁴

საქართველოს ისტორიის პერიოდიზაციის თვალსაზრისით საინტერესოა თ. დუნდუას ნაშრომები, სადაც პერიოდიზაციის საინტერესო მაგალითებს ვხვდებით. ავტორი ციკლური დიალექტიკის თეორიის საფუძველზე განიხილავს საზოგადოების განვითარების ეტაპებს. თ. დუნდუა არ იყენებს ისეთ ტერმინებს, როგორცაა ადრინდელი ფეოდალიზმი და განვითარებული ფეოდალიზმი. მათ ნაცვლად მეტროპოლისურ და რეგიონალურ ფეოდალიზმს ხმარობს. მისი პერიოდიზაციის სქემა ასე გამოიყურება: ლაზიკაში ახ. წ. I ს-ის II ნახევარი ფეოდალიზმის დასაწყისია. VI ს-მდე დასავლეთ საქართველო კრიზისშია. იბერიაში IV ს-ის II ნახევარია ფეოდალიზმის გენეზისის პერიოდი. VI-X საუკუნეების დასავლეთ საქართველოში რეგიონალური (განვითარებული) ფეოდალიზმია, თუმცა VIII-X საუკუ-

¹³ გ. აკოფაშვილი. ფეოდალური ურთიერთობების ისტორიიდან XI-XII ს.ს. საქართველოში. თბ. 1984. გვ. 3-14. 15-37.

¹⁴ გ. მამულია. პატრონჟობა. თბ. 1987.

ნები „აბსოლუტიზმის“ ნიშნის ქვეშ ვითარდება, რაც რეგიონალური ფეოდალიზმისთვის დამახასიათებელი არ არის. ავტორის თქმით, ეს ე.წ. სახელმწიფო ფეოდალიზმია რეგიონალური ფეოდალიზმის პირობებში. ქართლის ტერიტორიაზე X საუკუნე ზედა ზღვარია რეგიონალური ფეოდალიზმისთვის. თ. ღუნდუა X საუკუნეს განვითარებული, იგივე რეგიონალური ფეოდალიზმის პირველ ფაზად მიიჩნევს.¹⁵

ამ ბოლო დროს ფრანგულიდან ითარგმნა გიორგი შარაშიძის ნაშრომი „შესავალი ქართული ფეოდალიზმის კვლევაში“. ნაშრომში განხილულია ქართული ფეოდალიზმის თავისებურებები და მასთან დაკავშირებული სხვადასხვა ტიპის ევროპული ნიშნები, რომლებიც საერთო აქვს ქართულ პატრონჟიმობასა და ევროპულ ფეოდალიზმს. შესავალი ნაწილი ეთმობა თეორიულ კვლევას, სადაც ავტორი სვამს შეკითხვას, რამდენად შესაძლებელია ქართულ რეალობაში ვისაუბროთ ფეოდალიზმზე. კვლევის ძირითადი ნაწილი ეთმობა გიორგი V-ის „ძეგლის დადებას“, როგორც ფეოდალური ურთიერთობების გაღრმავების სამართლებრივ საფუძველს. გ. შარაშიძე VIII საუკუნეს მონიშნავს, როგორც გარდამტეხ პერიოდს ფეოდალური ურთიერთობების ახალ ეტაპზე გადასასვლელად, XI-XIII საუკუნეები კი უპირობოდ განვითარებული ფეოდალიზმის ეპოქად მიაჩნია.¹⁶

¹⁵ თ. ღუნდუა. ქართული ეთნოკულტურული ევოლუცია (წ.) და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით (ძვ. წ. VI ს.-1453). თბ. 1997. 330 გვ; თ. ღუნდუა, ნ. ფიფია. საქართველო და გარე სამყარო – ევროპის „შექმნა“ ევროპის ინტეგრაციის ისტორიული ფორმები. საუნივერსიტეტო სახელმძღვანელო. I. თბ. 2009. გვ. 149-189.

¹⁶ გ. შარაშიძე. შესავალი ქართული ფეოდალიზმის კვლევაში (გიორგი ბრწყინვალეს „ძეგლის დადება“). მოდერნულობის ისტორია და თეორია. ტ. 2. მთარგმნელი მაია მამაცაშვილი. თბ. 2011. გვ. 5-29.

ქართული ფეოდალიზმის საკითხების ირგვლივ უამრავი დისკუსია იმართებოდა ქართულ ისტორიოგრაფიაში, ერთ-ერთი ასეთი დისკუსიის შემცველი კრებული გამოიცა 1980 წელს, სახელწოდებით „საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის პერიოდიზაცია“ სადაც წარმოდგენილია, მ. ლუმბადის, გ. ყორანაშვილის, ა. ბოგვერადის, თ. პაპუაშვილის, გ. ჯამბურიას, ლ. ტუხაშვილის, გ. აკოფაშვილის, დ. გოგოლაძის და ჯ. სტეფნაძის მოხსენებები. კრებულს ერთვის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში გამართული დისკუსიის ჩანაწერი, სადაც კამათი მიმდინარეობს ქართული ფეოდალიზმის რაობაზე და მის გენეზისზე.¹⁷

გ. ყორანაშვილი ძირითადად განიხილავს ცნება ფეოდალიზმს და მის ისტორიოგრაფიულ წანამდგვრებს, თუ როგორ აღიქმებოდა ეს მოვლენა წლების განმავლობაში საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში, მოკიდებული მარქსიდან და ენგელსიდან. ასევე, იგი განიხილავს წარმოების წესის მიმართებას ფეოდალიზმთან და აღნიშნავს, რომ თუ დასავლურეკროპული ისტორიოგრაფია არ გამორიცხავს ფეოდალიზმის არსებობას იაპონიაში და აღმოსავლეთში, მისი აზრით, ასეთივე გამონაკლისი უნდა დავუშვათ საქართველოს მიმართ. თუმცა ავტორი იქვე ამბობს, რომ ფეოდალიზმი უნივერსალური მოვლენა და გლობალური ფორმაცია არ ყოფილა.¹⁸

¹⁷ საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის პერიოდიზაცია. საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები. III. თბ. 1980.

¹⁸ გ. ყორანაშვილი. ფეოდალიზმის ცნების საკითხისთვის. საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები. საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის პერიოდიზაცია. საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები. III. თბ. 1980. გვ. 44-56.

მიუხედავად ფეოდალიზმის არაგლობალური ფორმაციისა, რომელიც კაცობრიობის განვითარების სავალდებულო სოციალურ-პოლიტიკურ წყობას არ წარმოადგენს, მე ის მაინც უნივერსალურ მოვლენად მიმაჩნია. ყველგან, სადაც ფეოდალიზმი დასტურდება საერთო მახასიათებლებით ხასიათდება და, ძირითადად, ერთნაირი აღმნიშვნელებით ვითარდება.

გ. ძიდიგური ზოგადად მიმოიხილავს ფეოდალური რენტის განვითარების ეტაპებს, თუმცა არ აკონკრეტებს, როგორ წარმოუდგენია პერიოდიზაციის საკითხი. ის სხვა მკვლევართა დებულებებს ეყრდნობა.¹⁹

ა. ბოგვერაძე განიხილავს მიწის ფეოდალური საკუთრების ფორმებს და თავის მიერ აღრევე გაკეთებულ დასკვნას იმეორებს. მისი აზრით, IV-VIII საუკუნეები – ეს აღრეული ფეოდალიზმის ხანაა.²⁰

თ. პაპუაშვილი სენიორიის ჩამოყალიბების ფონზე განიხილავს ფეოდალიზმის გენეზისისა და მისი გამარჯვების საკითხს. იგი საინტერესოდ განიხილავს თუ რა პროცესები განვლო სენიორალურმა სისტემამ IV-IX საუკუნეებში. საბოლოო დასკვნაში კი ამ სისტემის სრულფასოვნად ჩამოყალიბების დასასრულად IX საუკუნეს მიიჩნევს,

¹⁹ გ. ძიდიგური. ფეოდალური რენტის განვითარების ძირითადი ეტაპები საქართველოში. საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები. საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის პერიოდიზაცია. საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები. III. თბ. 1980. გვ. 56-68.

²⁰ ა. ბოგვერაძე. მიწის ფეოდალური საკუთრების ფორმათა განვითარება აღრეფეოდალურ ხანაში. საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები. საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის პერიოდიზაცია. საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები. III. თბ. 1980. გვ. 68-78.

IX საუკუნის დასასრული კი მისთვის ფეოდალიზმის გამარჯვების ხანაა.²¹

ლ. ტუხაშვილის აზრით, იბერიის სამეფოში ფეოდალიზმი ნაწილობრივ აღმოსავლეთ რომის იმპერიიდან ჩაისახა, ე.ი. ბიზანტიის გზით შეთვისებული იერარქიული სისტემის სახით, თუმცა ადგილობრივი სპეციფიკით შეპირობებული გაეროვნებული სოციალური ინსტიტუტით. მისი თქმით, „ფეოდალიზმის დასავლურ-ევროპული და ქართულ-ეროვნული ფორმების ბევრი დამთხვევა სანახევროდ მაინც შედეგი იყო ქართლის პრობიზანტიური იდეოლოგიურ-პოლიტიკური ორიენტაციისა.“ ასევე, „ადრეფეოდალური ურთიერთობანი მოიცავდა ცალკეული სამეფო-სამთავროების წარმოშობა-აყვავებისა და მათი გაერთიანებისკენ სწრაფვას, მოწიფული ფეოდალიზმის თანდათანობითი სრულყოფა კი უნდა დამთხვევად ქრონოლოგიურად ეროვნულ-ეთნიკურ, კულტურულს და კონფესიური გაგებით ცნება „ქართველის“ ფორმირებას მთელი ქვეყნის მასშტაბით.“ ლ. ტუხაშვილს ფეოდალიზმის გამარჯვების ხანად XII-XIII საუკუნეები მიაჩნია.²²

²¹ თ. პაპუაშვილი. ფეოდალური სენიორიის წარმოქმნა-განვითარების ისტორიიდან საქართველოში (IV-IX სს). საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები. საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის პერიოდიზაცია. საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები. III. თბ. 1980. გვ. 78-95; სამეცნიერო სესია მიძღვნილი ფეოდალური ხანის საქართველოს ისტორიისათვის. მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისთვის (მსკი). 35. თბ. 1963. გვ. 233-235.

²² ლ. ტუხაშვილი. „ყოველი საქართველოს“ პოლიტიკური სტრუქტურის ზოგიერთი საკითხი და პერიოდიზაციის პრობლემა. საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები. საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის პერიოდიზაცია. საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები. III. თბ. 1980. გვ. 105-119.

აღნიშნულ მოსაზრებაზე კომენტარის სახით უნდა ითქვას: მიუხედავად იმისა, რომ ლ. ტუხაშვილი კარგად იცნობს ქართული ფეოდალური ორგანიზმის სტრუქტურას, მას მაინც ბიზანტიაში არსებულ სოციალურ-პოლიტიკურ წესს უკავშირებს. უნდა აღინიშნოს, რომ ბიზანტია არასდროს წარმოადგენდა ფეოდალურ სახელმწიფოს და მისთვის უცხო იყო ფეოდალური წარმოების წესი, ამიტომ ქართული პატრონყმობის ჩამოყალიბება ბიზანტიური ცხოვრების წესის გავლით საკამათოა. რაც შეეხება ცნება „ქართველის“ გაჩენას, რასაც ავტორი ფეოდალიზმის გამარჯვებას უკავშირებს; შემდეგნაირად წარმომიდგენია: ქართველი ერის იდეა უფრო ადრე ჩამოყალიბდა, ვიდრე საქართველო პოლიტიკურად გაერთიანდებოდა, ამიტომ ერის შექმნა არაპროპორციულია ფეოდალური ურთიერთობების წესის გამარჯვებასთან. ასეთ პირობებში სისტემა მეტი დეცენტრალიზაციისკენ მიისწრაფვის, ყალიბდება პატარ-პატარა „ქვეყნები“, რაც ხელს უწყობს ფეოდალური ურთიერთობების გაღრმავებას.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია გ. ჯამბურიას ნაშრომები ქართული ფეოდალური ურთიერთობების შესახებ, სადაც ავტორს საფუძვლიანად აქვს განხილული პატრონყმობის თავისებურებები, იმუნიტეტის საკითხი, სენიორალურ-ვასალური ურთიერთობების ისტორია.²³ მის ნაშრომებში კარგადაა შესაწავლილი ყველა ის ძირითადი მახასიათებელი, რომელიც ფეოდალური ურთიერთობების გამარჯვებას უკავშირდება. პერიოდიზაციის მხრივ კი გ. ჯამბურია ნაწილობრივ იზიარებს, რომ VIII საუკუნე ეს არის გარდამავალი პერიოდი ახალი ურთიერთობების დამყარებისთვის. პირობითად, VIII-IX საუკუნეების

²³ გ. ჯამბურია. ქართული ფეოდალიზმის საკითხები. თბ. 2007.

არის განვითარებული ფეოდალიზმის გენეზისის ეპოქა, X საუკუნე კი უკვე იურიდიულად გამტკიცებული გამარჯვებული ფეოდალიზმის ხანაა.

ასევე საინტერესოა, სხვადასხვა ავტორების შრომებში გაბნეული გ. ძიძიგურის²⁴, ივ. სურგულაძის,²⁵ ე. ხოშტარია ბროსეს,²⁶ შ. ბადრიძის,²⁷ დ. კაციტაძის,²⁸ მ. ლუმბაძის²⁹, ვ. ნოზაძისა,³⁰ და სხვათა შრომები³¹.

²⁴ გ. ძიძიგური. ზოგიერთი საკითხი საქართველოში ფეოდალური რენტის ისტორიიდან. საისტორიო კრებული. თბ. 1977. ტ. 7. გვ. 113-133.

²⁵ ივ. სურგულაძე. საკუთრების უფლების ინსტიტუტი ფეოდალური საქართველოს სამარლის ძეგლების მიხედვით. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები. თბ. 1949. ტ. 35. გვ. 233-269.

²⁶ ე. ხოშტარია-ბროსე. ფეოდალური ხანის საქართველოს მთისა და ბარის ურთიერთობების საკითხები. თბ. 1984; მისივე, კვლავ „საყდრისშვილების“ ინსტიტუტის თავისებურებებისთვის საქართველოს მთაში და მთის საზოგადოების ბუნების საკითხი. მაცნე (ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის და ხელოვნების ისტორიის სერია). №4. თბ. 1994.

²⁷ შ. ბადრიძე. „ქართველთა სამეფოს“ პოლიტიკური სტრუქტურის ისტორიიდან. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები. ტ. 113. თბ. 1965.

²⁸ დ. კაციტაძე. აღმოსავლური ფეოდალიზმის გენეზისის საკითხთან დაკავშირებით. მაცნე (ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის და ხელოვნების ისტორიის სერია). №4. თბ. 1989.

²⁹ მ. ლუმბაძე. ქართული ფეოდალიზმის ისტორიის შესწავლა 60 წლის მანძილზე. ქართული ისტორიოგრაფიის ძირითადი მიღწევები. თბ. 1978.

³⁰ ვ. ნოზაძე. ვეფხისტყაოსნის საზოგადოებრივ-ეკონომიკური განვითარების დროის შესახებ. 1958.

³¹ საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის კრებული. I. II. III. V. VI. VII. თბ. 1970. 1972. 1980. 1990. 1999.

თავი I

ისტორიული კატეგორია „ფეოდალიზმი“

სანამ უშუალოდ ფეოდალიზმის დახასიათებაზე გადავალთ, უნდა აღვნიშნო, რომ წინამდებარე ნაშრომი ემსახურება ფეოდალიზმის როგორც უნივერსალური, მაგრამ არა სავალდებულო საზოგადოებრივი წყობის შესწავლას, ყველა იმ საერთო მახასიათებლების გამოვლენას, რომელიც შეიძლება მოვიძიოთ ევროპულსა და ქართულ ფეოდალიზმს შორის, ასევე, „აღმოსავლურ ფეოდალიზმს“ შორის. ნაშრომში განვიხილავ კონკრეტულ მახასიათებლებს, რომლებიც, ჩემი აზრით, მეტნაკლებად ასახავს ფეოდალიზმის როგორც იურიდიულ, ასევე, სოციალურ ბუნებას.

თანამედროვე ევროპულ ისტორიოგრაფიაში დღემდე გრძელდება კამათი ფეოდალიზმის საკითხის ირგვლივ. კამათობენ როგორც ცნება „ფეოდალიზმის“, ასევე, მისი სახელწოდების შესახებ. იყო თუ არა ფეოდალიზმი უნივერსალური მოვლენა, თუ იგი მხოლოდ დასავლეთ ევროპული სამყაროს კუთვნილებას წარმოადგენს?³²

³² R. J. Barendse. The Feudal Mutation: Military and Economic Transformations of the Ethnosphere in the Tenth to Thirteenth centuries. *Journal of World History*. Vol. 14. No. 4. (Dec. 2003). University of Hawai Press. გვ. 503-529;

მარკ ბლოკის აზრით, ფეოდალური პერიოდის ევროპა სინამდვილეში არ წარმოადგენდა ერთიან ფეოდალურ სივრცეს, რადგან იქ ე.წ. თეთრი ლაქები ჯერ კიდევ არსებობდა სკანდინავიისა და ირლანდიის სახით. სივრცის და დროის მიუხედავად, მარკ ბლოკი არ გამორიცხავს ფეოდალიზმის არსებობას სხვა სახელმწიფოებში, თუმცა ცენტრად მხოლოდ საფრანგეთს მონიშნავს.³³ ამერიკელი მედიევისტები, შტრაერი და კულბორნი ფეოდალიზმს დროისა და სივრცის მიღმა განიხილავენ, წარმოაჩენენ რა მას უნივერსალურ ფორმაციად, დასაშვებად მიაჩნიათ მისი არსებობა სხვადასხვა ეკონომიკურ-გეოგრაფიულ რეგიონში, თუ, რა თქმა უნდა, სახეზეა ფეოდალიზმისთვის დამახასიათებელი ყველა ნიშანი.³⁴

ფეოდალიზმის საკითხი კვლავ აქტუალურია. მისი გენეზისის ფორმირების შესახებ ამჟამადც მიმდინარეობს დისკუსიები, უარყონ თუ აღიარონ ფეოდალიზმის დღემდე არსებული კონცეპტი. ისტორი-

Stefen Morilo. A “Feudal Mutation”? Conceptual Tools and Historical Patterns in World History. *Journal of World History*. Vol. 14. No. 4. (Dec. 2003). University of Hawai Press. გვ. 531-550; Л. Ю. Кухенбух. «феодализм» о стратегиях одного неудобного понятия. *Журн.: «Журнальный зал»*. М. 2006. N-68. <http://magazines.russ.ru/nlo/2006/81/ku4.html>.

³³ М. Блок. М. Блок. Феодальное общество (La Société Féodale). Перевод с французского М. Ю. Кожевниковой, Е. М. Лысенко. Том II. Книга II. М. 2003. გვ. 433, 429.

³⁴ “Feudalism in History”. Ed. R. Coulborn. New Jersey. 1956. გვ. 50; F. Chettye. “Some Reflections on Violence, Reconciliation, and the “Feudal Revolution” in Warren C. Brown and Piotr Gorceki, *Conflict in Medieval Europe: Changing Perspectives on Society and Culture*. Uk and Burlington VT, 2003; T. N. Bisson. “Feudal Revolution”. *Past and Present*. 142 Feb. 1994. გვ. 6-42; S. Reynolds. *Fiefs and Vassals. The Medieval Evidence Reinterpreted*. Oxford. 1994.

კოსები ცდილობენ ფეოდალიზმის ირგვლივ ყველაფერი ერთ სისტემაში მოაქციონ, მაგრამ მაინც ერთადერთ შედეგამდე მიდიან: მიუხედავად ფეოდალიზმის არაერთგვაროვანი შეფასებისა, მისი უარყოფა შეუძლებელია. ეს მოვლენა ხატოვნად შეაფასა ინგლისელმა ისტორიკოსმა პიტერ კოსსმა: „ფეოდალიზმი გავიდა ფანჯრიდან, რათა შემდეგ კარიდან შემოსულიყო,“ რითაც ცნება „ფეოდალიზმის“ ჩაკეტილ რკალს გაუსვა ხაზი.³⁵

იყო თუ არა ფეოდალიზმი უნივერსალური მოვლენა და შეგვიძლია თუ არა მისი მისადაგება იმ სოციალურ-პოლიტიკური წყობილებებისთვის, რომელსაც საქართველოში პატრონჟიმობა ეწოდება? ამაზე კარგა ხანია პასუხი გასცა ივანე ჯავახიშვილმა და ქართულმა ისტორიოგრაფიამ. ივანე ჯავახიშვილი წერს: „ქართული პატრონჟიმობა გასაოცრად მიემსგავსება და გვაგონებს დასავლეთ ევროპის საშუალო საუკუნეების ფეოდალურ წეს-წყობილებას, ე.წ. ფეოდალიზმს“.³⁶ ჩვენ სრულებით ვეთანხმებით ქართულ ისტორიოგრაფიაში გამოთქმულ მოსაზრებას ქართული პატრონჟიმობისა და ფრანგული ფეოდალიზმის მსგავსების შესახებ, თუმცა მისი განვითარების ქრონოლოგიური ჩარჩო სხვანაირად წარმოგვიდგენია.

„ფეოდალიზმი“ ადრეულ ეტაპზე განიხილებოდა, როგორც იურიდიული კატეგორია და მიწის მფლობელობის ერთ-ერთ ფორმად მიაჩნდათ. „ფეოდალიზმი“, როგორც ისტორიული კატეგორია, გრაფმა ბუნელვილმა შემოიტანა 1727 წელს, თუმცა ფართო ასახვა მხოლოდ მისი გარდაცვალების შემდეგ ჰპოვა. შემდეგი ეტაპი „ფეოდალიზმის“

³⁵ იხ. Л. Ю. Лухенбух. „феодализм“ о стратегиях одного неудобно понятия. журн.: «Журнальный зал», М. 2006. N-68.

³⁶ ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია. წ. II. ნაკვ. I. თბ. 1928. გვ. 93.

ისტორიულ ეპოქად წარმოდგენაში ფრანგ განმანათლებელს, მონტესკიეს უკავშირდება. მან გრაფ ბუნელვილის შრომებზე დაყრდნობით უკვე დასრულებული სახით შესთავაზა საზოგადოებას ისტორიის ამგვარი პერიოდიზაცია.³⁷

ფრანგი ისტორიკოსისა და ფეოდალიზმის ერთ-ერთი მთავარი თეორეტიკოსის, მარკ ბლოკის, თქმით, ტერმინოლოგიის აღრევა იწყება მას შემდეგ, რაც ვასალიტეტმა ისტორიული განვითარების ეტაპი განიცადა და ფეოდალური ურთიერთობების ერთ-ერთ მთავარ საყრდენად იქცა.³⁸ ამიტომ საკვლევ ველზე ხშირად შემოდის ე.წ. „აღმოსავლური ფეოდალიზმის“ ცნება, როდესაც მეცნიერები აღმოსავლეთის ქვეყნებში ფეოდალური ურთიერთობების ნიშნებს ხედავენ. უნდა აღინიშნოს, რომ ამგვარი სოციალურ-პოლიტიკური ფორმაცია აღმოსავლეთის ქვეყნებიდან მხოლოდ ირანში დასტურდება.³⁹ ისტორიული მატერიალიზმის კლასიკოსების განმარტებით, მიუხედავად იმისა, რომ „ფეოდალურ აღმოსავლეთში მიწის უზენაეს მესაკუთრედ სახელმწიფო გამოდიოდა, ის გარემოება, რომ აქ „რენტა და გადასახადი ერთმანეთს თანაემთხვეოდა“ სრულიადაც არ ცვლიდა რენტის ფეოდალურ ბუნებას“.⁴⁰ ასევე, კ. მარქსის და ფ. ენგელსის განსაზღვრებით: „მთავრობას აღმოსავლეთში ყოველთვის სამი უწყება ჰქონდა: საფინანსო, სამხედრო და საზოგადოებრივ სამუშაოთა უწყე-

³⁷ იხ. М. Блок. Феодальное общество. М. 2003. გვ. 5-7.

³⁸ М. Блок. Феодальное общество. М. 2003. გვ. 430.

³⁹ ვ. გაბაშვილი. ქართული ფეოდალური წყობილება XVI-XVII საუკუნეებში. თბ. 1958; თ. ღუნდუა, ნ. ფიფია. საქართველო და გარე სამყარო – ევროპის „შექმნა“ ევროპის ინტეგრაციის ისტორიული ფორმები. საუნივერსიტეტო სახელმძღვანელო. I. თბ. 2009. გვ. 149-189.

⁴⁰ კ. მარქსი, კაბიტალი, III, ნაწილი 2. თბ. 1950. გვ. 310.

ბა. რაც თვისობრივად ფეოდალური ურთიერთობების, ფეოდალიზმისთვის იყო დამახასიათებელი“.⁴¹

ზოგიერთი მეცნიერი უარყოფს „ადმოსავლური ფეოდალიზმის“ არსებობის ფაქტებს და ის პროცესები, რომელებიც ადმოსავლეთში ვითარდებოდა, სულაც არ მიაჩნია ფეოდალურ ურთიერთობებად. მართალია, სახელმწიფოს ცენტრალიზაცია და „აბსოლუტუზმი“ სულაც არ არის დამახასიათებელი ფეოდალური ტიპის ქვეყნებისთვის, მაგრამ ამგვარი გამონაკლისი საკუთრივ ქართულ ეთნოკულტურულ სივრცეში „აფხაზთა“ სამეფოს მაგალითზე გვაქვს. თ. ღუნდუას აზრით, იგი რეგიონალური (განვითარებული) ფეოდალიზმის პირობებში ვლინდება და მეტნაკლებად ადმოსავლური ტიპის „სახელმწიფო სოციალიზმის“ იდენტურია.⁴² ფეოდალური ურთიერთობების მიმართ სიტყვა სოციალიზმს კ. მარქსი და ფ. ენგელსიც იყენებენ, თუმცა მისი განსაზღვრება ბევრად სცილდება იმ არსს, რომელსაც ზემოთ ხსენებული მეცნიერები მოიაზრებენ.⁴³

ისტორიული მატერიალიზმის კლასიკოსები ფეოდალიზმს, როგორც საზოგადოების განვითარების აუცილებელ და უნივერსალურ ფორმაციად გვისახავდნენ, რაც თავისთავად მცდარ მოსაზრებას წარმოადგენს. უნდა აღინიშნოს, ფეოდალიზმის უნივერსალურობა მხო-

⁴¹ კ. მარქსი, ფ. ენგელსი. რჩეული ნაწერები. ტ. I. თბ. 1950. გვ. 125. ტ. XVI. გვ. 72; ტ. XII. გვ. 870; ტ. XXVII. გვ. 234.

⁴² თ. ღუნდუა. ქართული ეთნოკულტურული ევოლუცია და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით (ძვ. წ. VI ს.-1453). თბ. 1997. გვ. 330; თ. ღუნდუა, ნ. ფიფია. საქართველო და გარე სამყარო – ევროპის „შექმნა“ ევროპის ინტეგრაციის ისტორიული ფორმები. საუნივერსიტეტო სახელმძღვანელო. I. თბ. 2009. გვ. 149-189.

⁴³ К. Маркс, Ф. Энгельс. Феодалный социализм. Манифест Коммунистической Партии. Избранные сочинения. т. 3. М. 1985. гв. 160-162.

ლოდ იმაში მდგომარეობს, რომ მისი არსებობა დასაშვებია განსხვავებულ ეკონომიკურ-გეოგრაფიულ არეალში, თუმცა სავალდებულო არ არის.⁴⁴

პოლიტიკური ეკონომიის წარმომადგენლები ადამ სმიტი და დევიდ რიკარდო ფეოდალიზმს სრულიად ხელოვნურ მოვლენად მიიჩნევდნენ და ბურჟუაზიული წარმოების წესთან მიმართებით განიხილავდნენ. მათი თვალთახედვით არსებობდა ორი ტიპის ისტორიული კატეგორია: ხელოვნური და ბუნებრივი. ხელოვნური – ფეოდალიზმი, ბუნებრივი – ბურჟუაზიული/კაპიტალისტური.

კ. მარქსი პოლიტეკონომიის კრიტიკისას, ზემოთ მოცემულ მოსაზრებასაც განიხილავს. მისი აზრით, ფეოდალიზმი უნდა განვიხილოთ მისი საწარმოო საშუალების ჭრილში, როგორც ანტაგონიზმზე დაფუძნებული ურთიერთობა,⁴⁵ რითაც კიდევ ერთხელ შემოჰყავს „ფეოდალიზმი“ როგორც ისტორიული კატეგორია. მისი აზრით, აქამდე იყო ისტორია, რადგან იყო ფეოდალური ინსტიტუტები, რომლებიც თვისობრივად განსხვავდებოდნენ ბურჟუაზიული საწარმოო წესისგან. ამიტომ ფეოდალიზმის ხელოვნურ მოვლენად შერაცხვა შეუძლებელია.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში საბჭოთა მეცნიერების, ზ. უდალცოვას და ე. გინტოვას, ნაშრომზე დაყრდნობით გამოყოფენ ევროპული ფეოდალიზმის სამ ზონას. ყველაზე კარგად ეს გ. აკოფაშვილის ნაშრომშია წარმოდგენილი:

1. ფეოდალიზმის გენეზისის გაწონასწორებული სინთეზი.

⁴⁴ П. Андерсон. Переходы от античности к Феодализму. М. 2007.

⁴⁵ К. Маркс. Метафизика политической экономии. К. Маркс, Ф. Энгельс. Избранные сочинения. т. 3. М. 1987. გვ. 69.

2. სინთეზი მონათმფლობელური საწყისის უპირატესობით.

3. სინთეზი თემურ-გვაროვნული საწყისების უპირატესობით.⁴⁶

გ. აკოფაშვილის აზრით, სწორედ ეს ნიშნები ქმნიან ფეოდალურ საქართველოში სენიორიის ისეთ სახეობას, რომელიც ე.წ. კლასიკური ფეოდალიზმისთვის არის დამახასიათებელი და რომლის ყველაზე თვალსაჩინო მაგალითს ევროპაში ფრანკთა სამეფო წარმოადგენდა.⁴⁷

ფეოდალურ საფრანგეთში გლეხები ორ ძირითად კატეგორიად იყოფოდნენ: სერვებად და ვილანებად, ანუ 1. პირად თავისუფალ, მაგრამ ფეოდალისგან მიწით დამოკიდებულ გლეხებად (ვილანი) და 2. პირად დაყმევებულ და მიწით დამოკიდებულ გლეხებად (სერვებად). გ. აკოფაშვილი, ფავნელის დაწერილის და ნიკორწმინდის დაწერილის მიხედვით ასეთივე სურათს ხედავს საქართველოში.⁴⁸

დ. მუსხელიშვილის შრომებში ფეოდალიზმის განვითარებული სტადიისთვის მახასიათებელი ნიშნები შემდეგნაირადაა სტრუქტურირებული:

1. მიწაზე ფეოდალთა მონოპოლიური საკუთრება. 2. ალოდალური მიწათმფლობელობის თითქმის სრული გაქრობა, დამოკიდებული უშუალო მწარმოებლის წარმოქმნა. 3. ბენეფიციუმის ფეოდალ გა-

⁴⁶ З. В. Удальцова. Е. Гинтова. К вопросу о типологии феодализма в западной и юго-восточной европе. Юго-восточная европа в эпоху феодализма. Кишинёв. 1973.

⁴⁷ გ. აკოფაშვილი. ქართული ფეოდალიზმის გენეზისისა და ტიპოლოგიის საკითხები. საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები. VI. თბ. 1990. გვ. 10.

⁴⁸ გ. აკოფაშვილი. ქართული ფეოდალიზმის გენეზისისა და ტიპოლოგიის საკითხები. საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები. VI. თბ. 1990. გვ. 6-9.

დაქცევა. 4 მსხვილი მიწათმფლობელობის სენიორალური სისტემა იმუნიტეტი. 5. ფეოდალური დაქსაქსულობა. 6. ფეოდალთა კლასის იერარქიული სტრუქტურა. 7. სუბინფეოდაცია. 8. ციხე-სიმაგრეთა ხშირი ქსელი. 9. შრომითი ბეგარის შემცირება. ნატურალური რენტის ზრდა. 10. ფეოდალური ქალაქების წარმოქმნა.

თავისთავად ცხადია, რომ ზემოთ ჩამოთვლილი მახასიათებლები, როგორც ერთიანი პროცესის არაერთგვაროვანი გამოვლინება, ერთმანეთთან მჭიდროდ არიან დაკავშირებული და ერთმანეთს განაპირობებენ. მეორე მხრივ, ფეოდალიზაციის პროცესი, როგორც ვიცით, საკმაოდ ხანგრძლივია და, ბუნებრივია, თუ სხვადასხვა ქვეყნებში ყველა ეს ზემოთაღნიშნული სოციალური ასპექტები კანონზომიერად არ ვითარდებოდა.⁴⁹ დაახლოებით ამგვარი პროცესებით მიმდინარეობს „ფეოდალური რევოლუცია“ ევროპაში და ზემოთ აღნიშნული თეორიული განსაზღვრებაც იდენტურად უნდა მივიჩნიოთ, რადგან, როდესაც ვიყენებთ ტერმინ „რევოლუციას“, მასში იგულისხმება დროში გაწევილი პროცესი და არა სწრაფ/დაჩქარებულს, რომლის დასასრული უფრო თვალში საცემია, ვიდრე მისი მიმდინარეობა.⁵⁰

რას გულისხმობს ფეოდალიზმი-პატრონჟიმობა? როგორი ურთიერთობების სტრუქტურას წარმოადგენს იგი? ფეოდალიზმისთვის დამახასიათებელია:

1. გლეხის მიწაზე მიმაგრება.

⁴⁹ დ. მუსხელიშვილი. ფეოდალური ხანის საქართველოს ისტორიის პერიოდიზაციისათვის (IV-X საუკუნეებში). მაცნე (ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის და ხელოვნების ისტორიის სერია). №2. 1980. გვ. 146.

⁵⁰ Ж. Дюби. «Феодалная революция». Трехчастная модель или представления средневекового общества о самом себе. Перевод с французского Ю. А. Гинзбург. М. 2000. гв. 138-155.

2. ფეოდალის მიერ გლეხის მიწიანად, ზოგჯერ უმიწოდ გაყიდვის უფლება.

3. სენიორის მიერ სასამართლო უფლების შეუზღუდავად (სენიორიის იმუნიტეტის ფარგლებში) გამოყენება.⁵¹

მიუხედავად იმისა, რომ ქართულ დოკუმენტებში რამდენჯერმე გვხვდება გლეხის მიწიანად და უმიწოდ გაყიდვის ფაქტი (მაგ. ნიკორწმინდელის დაწერილი), უნდა აღინიშნოს, რომ ფეოდალურ ეპოქაში გლეხი და მიწა არ იყო სასაქონლო გაცვლის ობიექტი. ის ყოველთვის დაკავშირებული იყო კონკრეტულ ჯგუფთან, ერთგვარ კორპორაციასთან, სენიორის საფარველ ქვეშ თუ თემის საკუთრებაში,⁵² რადგან ფეოდალის, ისევე როგორც ყველა სუვერენის ძლიერება დამყარებული იყო არა მისი რენტის ოდენობაზე, არამედ მასზე დამოკიდებული ყმების რიცხვზე. სწორედ ადამიანური რესურსი წარმოადგენდა ფეოდალური ეპოქის ძირითად სიმდიდრეს.⁵³

ქართულ ფეოდალურ წყობას არ ჰქონდა ისეთი მყარი წინაპირობა, როგორც რომაული სამართალია, რაც მისი ჩამოყალიბების თეორიული საფუძველი იქნებოდა. მიუხედავად ამისა, სოციალური ფენების დაყოფის ჰარმონიული სისტემა orator, bellator, laborator (მლოცველი, მეომარი, მშრომელი) შეინიშნება ქართული ფეოდალური წყობის ერთგვარ პანეგირიკში, „ვეფხისტყაოსანში“: „რაცა ვის რა ბედმან მისცეს, დასჯერდეს და მას უბნობდეს: მუშა მიწყვი მუშაკობ-

⁵¹ გ. ჯამბურია. ბატონყმობა საქართველოში. საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის პერიოდიზაცია. თბ. 1980. გვ. 95.

⁵² А. Гуревич. Избранные труды. т. 2. М-СПб. 1999. გვ. 176.

⁵³ კ. მარქსი. კაპიტალი. ტ. I. თბ. 1954. გვ. 901.

დეს, მეომარი გულოვნობდეს“.⁵⁴ მართალია რუსთაველის ამ ციტატაში მესამე წევრი – მლოცველი – არ ჩანს, მაგრამ ჩვენ შეგვიძლია, ინტერპრეტაციას მივმართოთ და ქართული ნარატიული წყაროების კონკრეტულ ეპიზოდებს მოვუხმოთ. რაც შეეხება მესამე წევრს – მლოცველს, ჩემი აზრით, გამოგვადგება პასაჟები გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებიდან, სადაც მეფისა და სასულიერო პირის დიალოგი იმართება. მეფის წვეული სასულიერო იერარქი არ ემორჩილება მის მოწოდებას, სანამ მას გრიგოლ ხანძთელი არ სთხოვს მეფის წინაშე წარდგომას. ასევე, იოანე-თორნიკეს ცხოვრების ერთი ეპიზოდი, როდესაც ღვთისმეტყველმა კურაპალატის თხოვნით ის ბარდა სკლიაროსის წინააღმდეგ ბრძოლაში იღებს მონაწილეობას. აღნიშნულ ნარატივში მკაცრადაა გამიჯნული საერო და სასულიერო ხელისუფლება, რომელიც თითქოს არ ერევა ერთმანეთის საქმეებში და საზოგადოებაში თავიანთი კუთვნილი ადგილი უჭირავთ.⁵⁵ *oratores, bellatores, laboratores*, IX საუკუნეში ინგლისის „მეფის“ ალფრედის მიერ იქნა შემოღებული ერთ-ერთი ტრაქტატის თარგმნისას, თუმცა მან განვითარება XI საუკუნის საფრანგეთში ჰპოვა. ეპისკოპოს ადალბერონს ჰარმონიული საზოგადოება შემდეგნაირად წარმოედგინა: „სამება ღვთის სახლია ... ამიტომაც ერთნი ღოცულობენ, მეორენი იბრძვიან (ომობენ), მესამენი კი შრომობენ...“⁵⁶

⁵⁴ ქ. ჩხატარაიშვილი. ნარკვევები სამხედრო საქმის ისტორიიდან ფეოდალურ საქართველოში. თბ. 1979. გვ. 19.

⁵⁵ ქართული ჰაგიოგრაფიული ძეგლები. ორიგინალური ტექსტები და ახალი ქართული თარგმანი. ტ. II. თბ. 2007; ქართული ჰაგიოგრაფიული ძეგლები. ორიგინალური ტექსტები და ახალი ქართული თარგმანი. ტ. III. თბ. 2008.

⁵⁶ J. P. Migne. *Patrologia Latina*. გვ. 781-782.

თუ აღნიშნულ დაკვირვებას გავიზიარებთ, მაშინ მთლიანობაში მივიღებთ საზოგადოების იმ სამ წევრს, რომელიც ევროპისთვის არის დამახასიათებელი. ეს სამი წევრი კი თვისობრივად სისტემის საყრდენია და წმინდა ევროპულ კონცეპტს წარმოადგენს.

ფეოდალიზმის არსი არა მხოლოდ ქვეყნის შიგნით სოციალური განვითარებით აიხსნება, არამედ გარეშე სამხედრო-პოლიტიკური გარემოებებითაც, რაც განვითარების შემდეგ ეტაპზე ხშირად ხელს უწყობდა ამა თუ იმ ტერიტორიაზე ერთიანი მონარქიისა და მკაცრად ლეგიტიმიზებული ადგილობრივი მმართველობის აპარატის ჩამოყალიბებას.⁵⁷ ეს შეიძლება იყოს ახალი მიწების შემოერთება-ათვისება, ქვეყნის შიგნით არსებულის გადანაწილება ან ახალი „ქვეყნების“ წარმოქმნა.⁵⁸ ფეოდალიზმი არ შეიძლება გავიგოთ, როგორც მხოლოდ სენიორულ სისტემაზე დამყარებული მოვლენა, რადგან მარკ ბლოკის თქმით, სენიორია ფეოდალიზმზე უფრო ადრინდელი მოვლენაა და მისგან წარმოქმნილ სუბიექტს არ წარმოადგენს. ფეოდალიზმი უნდა წარმოვიდგინოთ, როგორც ერთიანი სისტემა ყველასთვის, დაწყებული მეფიდან დამთავრებული მიწაზე მიმაგრებული გლეხით.⁵⁹

როდესაც ვსაუბრობთ ფეოდალურ საზოგადოებაზე, ბოლომდე უნდა გავიაზროთ, რომ ის წარმოადგენს წყობას, რომელიც უფლებებზე და ყმობაზეა აგებული, ყველა ვილაცაზეა დამოკიდებული. მის

⁵⁷ М. А. Барг. Проблемы социальной истории в освещении современной медиевистике. М. 1973. გვ. 40, 44.

⁵⁸ А. Я. Гуревич. проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. М. 1970. გვ. 151; 161; ლ. ტუხაშვილი. „ყოველი საქართველოს“ პოლიტიკური სტრუქტურის ზოგიერთი საკითხი და პერიოდიზაციის პრობლემა. კრ. საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის პერიოდიზაცია. თბ. 1980, გვ. 111.

⁵⁹ М. А. Барг. Проблемы социальной истории. გვ. 45-46.

კარგად გასააზრებლად უნდა ჩავუღრმავდეთ ისეთ კატეგორიას, როგორცაა თავისუფლება. თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ფეოდალური ეპოქის თავისუფლება განსხვავდება ანტიკური პერიოდის ან თუნდაც თავისუფლების დღევანდელი განსაზღვრებისგან.⁶⁰

ყოველივე ზემოთ განხილულზე დაყრდნობით, ფეოდალიზმი მიმაჩნია ისეთ უნივერსალურ მოვლენად, რომელიც შესაძლებელია არსებობდეს განსხვავებულ ეკონომიკურ რეგიონებში, ერთმანეთისგან დამოუკიდებლად ისე, რომ მათი დროში თანხვედრა და კონტაქტები სულაც არ იყოს სავალდებულო. ამგვარი გააზრება ევოლუციურ თეორიაზე დაყრდნობით სავსებით დასაშვებად მიგვაჩნია.

⁶⁰ А. Гуревич. Избранные труды. т. 2. გვ. 175.

თავი II

სენიორალური სისტემა და ვასალიტეტი ქართულ ეთნოკულტურულ სივრცეში

არჩილის ე.წ. „რეფორმა“ (იგულისხმება არჩილის მიერ საკუთარი ძმისშვილების მითხოვება ერისთავებზე და მათთვის სამართავი ტერიტორიის მკვიდრად გადაცემა) კახეთში წინგადადგმული ნაბიჯია ქვეყნის ფეოდალიზაციის პროცესში.⁶¹ დ. მუსხელიშვილი ასკვნის, რომ ამ რეფორმის შედეგად, VIII საუკუნის შუა ხანებში საბოლოოდ დამყარდა „სენიორალური რეჟიმი“.⁶² გ. ჯამბურიას აზრით, სამთავრო-სენიორალურმა სისტემამ დასრულებული სახე ტაო-კლარჯეთში IX საუკუნეში მიიღო.⁶³ ამ რეგიონში ფეოდალიზმისთვის, კონკრეტულად კი, სენიორალური სისტემისთვის დამახასიათებელი მთელი რიგი ნიშნებია, თუ კახეთში ორ-სამ საფეხურიან ვასალიტეტთან გვაქვს

⁶¹ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. წ. VII. თბ. 1974. გვ. 180.

⁶² დ. მუსხელიშვილი. ფეოდალური ხანის საქართველოს ისტორიის პერიოდიზაციისათვის (IV-IX). გვ. 155.

⁶³ გ. ჯამბურია. სამთავრო სენიორალური სისტემა ადრეფეოდალური ხანის საქართველოში. ქართული ფეოდალიზმის საკითხები. თბ. 2007. გვ. 23.

საქმე, ტაო-კლარჯეთში კურაპალატის, „მამფლების“ და ე.წ. „დიდი მთავრების“ მაგალითზე სამ-ოთხ საფეხურიანი ვასალიტეტის ფორ-
მაა.⁶⁴

მიუხედავად ზემოთ თქმულისა, ისმის კითხვა: კონკრეტულ რეგიონში გამოვლენილი ფეოდალიზაციისათვის დამახასიათებელი ნიშნები შეგვიძლია თუ არა განვაზოდაგოდ მთელს საქართველოს ტერიტორიაზე?⁶⁵ თუ ზოგადი აღმნიშვნელებით ვიხელმძღვანელებთ, ჩემი აზრით, ფეოდალიზაციის პროცესი საქართველოს გაერთიანებამდე პერიოდისთვის ყველა ქართულ სამეფო-სამთავროში დასრულებული უნდა იყოს, ხოლო ერთიანი საქართველოს სამეფოს არსებობის ხანაში, ვიდრე XIII საუკუნემდე, პირობითად ჩვენ შეგვიძლია განვითარებული ფეოდალიზმის მეორე პერიოდი გამოვყოთ.

ამ შემთხვევაში რამდენიმე კონკრეტულ წყაროზე გავამახვილებთ ყურადღებას. ერთი, რომელიც ე.წ. „დაქუცმაცებულობის“ პერიოდს⁶⁶ მიესადაგება, მეორე კი ერთიანი სამეფოს არსებობის ხანას.

როგორც აღინიშნა, IX საუკუნე განვითარებული ფეოდალიზმის გენეზისის პერიოდად მოვნიშნეთ. ამ პერიოდში განვითარებული მოვლენების შესახებ „მატიანე ქართლისაში“ ვკითხულობთ: „**შეიპყრა**

⁶⁴ ივ. სურგულაძე. საკუთრების უფლება ფეოდალურ საქართველოში IV-X საუკუნეებში. ქართული სამართლის ისტორიის საკითხები. წ. I. თბ. 1973. გვ. 190.

⁶⁵ გ. მელიქიშვილი. ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება და საქართველოში ფეოდალური ურთიერთობათა განვითარების ზოგიერთი საკითხი. თბ. 1973. გვ. 27.

⁶⁶ ლ. ტუხაშვილი. „ყოველი საქართველოს“ პოლიტიკური სტრუქტურის ზოგიერთი საკითხი და პერიოდიზაციის პრობლემა. კრ.: საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის პერიოდიზაცია. თბ. 1980.

ლიბარტ ქუეყანანი თრიალეთისანი, ალაგო ციხე კლდეკართა და იპატრონა დავით ბაგრატიის ძე“.⁶⁷ ამ წყაროს მიხედვით გამოიყოფა ორი ძირითადი ნიშანი, რომელიც დასავლეთ ევროპის ფეოდალური საზოგადოებისთვის არის დამახასიათებელი.

1. ეს არის კომანდაციის („იპატრონა დავით ბაგრატიის ძე“) საკითხი,⁶⁸ რომელიც კლასიკური მაგალითია ახლადწარმოქმნილი ვასალური ურთიერთობის. მისი საფუძველი არის შეთანხმება, სოციალური კონტრაქტი.⁶⁹

2. ალაგო ციხე კლდეკართა“ – მიუხედავად იმისა, იყვნენ თუ არა ბაღვაშები კლდეკარში მემამულე სენიორები,⁷⁰ ციხის აგება კონკრეტულ რეგიონზე ბატონობის ნიშნად აღიქმება.⁷¹ ეს კი ფეოდალიზმის ჩამოყალიბების ერთ-ერთი ძირითადი ნიშანია. მას ევროპულ მედიევისტკაში Incastelamento, ანუ გაცხიხვნების პერიოდი ეწოდება.⁷²

⁶⁷ მატანე ქართლისაჲ. ქართლის ცხოვრება. რედ. როინ მეტრეველი. თბ. 2008. გვ. 258.

⁶⁸ М. Блок. Феодалное общество (La Société Féodale). Перевод с французского М. Ю. Кожевниковой, Е. М. Лысенко. (Том I. часть I. Книга вторая). М. 2003. гв. 144.

⁶⁹ გ. ჯამბურია. სამთავრო სენიორალური სისტემა ადრეფეოდალური ხანის საქართველოში. ქართული ფეოდალიზმის საკითხები. გვ. 25.

⁷⁰ მ. ბახტაძე. ბაღვაშთა და ორბელთა ნათესაობის შესახებ. საისტორიო კრებული (წელიწადური). ტ. II. თბ. 2012. გვ. 13-25.

⁷¹ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. წ. VIII. თბ. 1975. გვ. 155.

⁷² Ю. Л. Бессмертный. «Феодалная революция» X-XI веков. гв. 59-60; Ж. Дюби. Средние века (история Франции) от Гуго Капета до Жанны д'Арк 987-1460. гв. 78-89.

§ 1. ვასალიტეტის საკითხი მიკრო ისტორიის მაგალითზე

ქართულ ეთნოკულტურულ სივრცეში ვასალიტეტის/პატრონ-ყმული ურთიერთობების მრავალი მაგალითი მოგვეპოვება, თუმცა ინფორმაცია მწირია „აფხაზთა“ სამეფოს სოციალურ და პოლიტიკურ სტრუქტურაზე, ამიტომ ამ საკითხის კვლევისას გვიანდელ წყაროებზე დაყრდნობა და დელექციური მეთოდის გამოყენება გვიწევს. სენიორალ-ვასალური ურთიერთობების მხრივ საინტერესოა ბალვაშების დამკვიდრება თრიალეთში, სადაც კომანდაციის გზით ლიპარიტი ახალ პატრონს ეყმობა. ქართულ ისტორიოგრაფიაში გაზიარებულია მოსაზრება, რომ ლიპარიტ ბალვაში თრიალეთში „აფხაზთა“ მეფის გაძლიერებულ ხელისუფლებას გაექცა.⁷³ მიუხედავად ამისა, მოგვიანო პერიოდში ნათლად ჩანს, რომ ბალვაშები ინარჩუნებენ მამულს არგვეთში. ამ კონიუნქტურით ბალვაშები ორ დამოუკიდებელ სამეფოში სხვადასხვა პატრონის ყმები იყვნენ. თუ „აფხაზთა“ მეფის ხელისუფლება იმდენად ძლიერია, რომ ლიპარიტი გარბის, მაშინ როგორ ინარჩუნებს იგი მამულებს? კონკრეტულ შემთხვევაში რა ტიპის ვასალური ურთიერთობასთან გვაქვს საქმე?

ბაგრატ III აფხაზეთში მეფედ 978 წელს აკურთხეს. 988 წელს ის უპირისპირდება თავის მამობილს – დავით კურაპალატს,

⁷³ მ. ლორთქიფანიძე. ცვლილებელი ეკონომიკურ და სოციალურ ცხოვრებაში IX-X საუკუნეებში. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები (საქართველო IV-X საუკუნეებში). თბ. 1973. გვ. 335.

თუმცა როგორც ცნობილია, საქმე ბრძოლამდე არ მივიდა და დავითი და ბაგრატის მორიგდნენ. ბაგრატმა ლაშქრის შეკრება და აღმოსავლეთ საქართველოში გადასვლა რატი ბაღვაშის საწინააღმდეგო კამპანიად წარმოაჩინა: „მას ჟამსა მოსრულ იყო ბაგრატ თრიალეთს; დაღვა კარუშეთს. გაგზავნა მოციქული, განახნა ლაშქარნი და იხილა, რომელ ძალითა არა ეგებოდა წინააღმდეგად დავით კურაპალატისად. მაშინ დაუტევნა სპანი თვისნი ადგილსა ზედა და თუთ მართო მივიდა წინაშე მისსა; ითხოვა შენდობად და აუწყა, ვითარმელ: „**სხვსა არა რომლისათვის მოვედ, გარნა არა მორჩილებისათვის რატისა**“. ხოლო მან გაგზავნა და უბრძანა ესრეთ: „**მითხრეს რომელ სიკუდილად ჩემდა გამოსრულ იყავ, გარნა აწ ვსცან დასტური, რომელ უბრალო ხარ. არამედ მითავისუფლებიხარ რატის ზედა, დაიმორჩილე, ვითარცა სახედ გწადიან**“.⁷⁴

ნ. ბერძენიშვილის აზრით, ქართლისთვის ბრძოლაში ლიპარიტი აფხაზთა მეფეების წინააღმდეგ გამოვიდა, რადგან მასაც გააჩნდა გარკვეული პრეტენზია ამ ტერიტორიებზე და მათ მიმართ არავითარი ვასალური დამოკიდებულება არ ჰქონდა. მისი აზრით, ბაღვაშები „აფხაზთა“ მეფის ვასალები მხოლოდ მას შემდეგ ხდებიან, რაც ტახტზე ბაგრატ III ადის. დავითის მიერ ნათქვამი „**მითავისუფლებიხარ რატის ზედა, დაიმორჩილე ვითარცა სახედ გწადიან**“, უნდა გავიგოთ ისე, რომ ბაგრატს კლდეკარის ერისთავებზე გარკვეული უფლება გააჩნია, თუმცა მას არ აკმაყოფილებს ამგვარი დამოკიდებულება და მეტს მოითხოვს.⁷⁵

⁷⁴ მატთანე ქართლისად. ქართლის ცხოვრება. რედ. როინ მეტრეველი. გვ. 270.

⁷⁵ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. წ. VII. თბ. 1974. გვ. 12-16.

ჯ. საბუშია მიიჩნევს, რომ აღნიშნულ სამფლობელოებზე ბაგრატს უფლება ჰქონდა როგორც ბაგრატიონთა სახლის წარმომადგენელს და ბოდიშის მოხდა დავით კურაპალატის წინაშე მხოლოდ იმით იყო განპირობებული, რომ ბაგრატმა დავითს არ შეატყობინა ამ ლაშქრობის შესახებ.⁷⁶ ბაგრატი III უკან, აფხაზეთში, გაბრუნდა და მოულოდნელად ზამთარში დაესხა თავს რატიის: „ვითარ მოიწია ჟამი ზამთრისა, მოვიდა ძალითა თვისითა ყოვლითა და მოადგა კლდეკართა. იხილა რად ესე რატი, გამოვიდა გარე და გამოიტანა შვილი მისი ლიპარიტ თანა, შევედრა ბაგრატ, აფხაზთა მეფესა და **მისცა ციხე თვისი ბაგრატს და თვთ დაჯდა მამულსა თვისსა არგუეთს.**“⁷⁷ გამოდის, რომ რატი ბაღვაში ბაგრატი III-ს ემორჩილება, როგორც საკუთრივ „აფხაზთა“ მეფეს სამამულო პრინციპით და ბაგრატიონთა სახლის წარმომადგენელს თრიალეთის ფლობის საფუძველზე. სახეზეა ერთი და იმავე სუბიექტის ორმაგი ყმობა.

ბაღვაშების მამული რომ დანამდვილებით კაცხია, ჩანს მოგვიანო პერიოდის თხრობისას: „და შემდგომად დღეთა რაოდენთამე მოიმტკიცეს მეფე დადიდებულნი ამის სამეფოსანი ციხოვანთა ლიპარიტისთა მშჯლობით გაშუებისათჳს ლიპარიტისა და ივანესა. მოსცნეს კლდეკარნი. გამოიღო თავისი ზუასტაგი და ჩაიცუნა ჩოჭანი ლიპარიტ და შეჰვედრა ძე თვისი ივანე მეფესა. **დარჩა არგუეთის მამული ივანეს.**“⁷⁸ ასევე, როდესაც ბაგრატ IV-მ იოანე ბაღვაშს „უბოძა მამული არგუეთისა და ქართლისა და ჰმონებდა ერთგულებით.“⁷⁹ სავარაუ-

⁷⁶ ჯ. საბუშია. ბაგრატ III. თბ. 2012. გვ. 78.

⁷⁷ მატიაწე ქართლისაჲ. ქართლის ცხოვრება. რედ. როინ მეტრეველი. გვ. 270-271.

⁷⁸ მატიაწე ქართლისაჲ. ქართლის ცხოვრება. რედ. როინ მეტრეველი. გვ. 288.

⁷⁹ მატიაწე ქართლისაჲ. ქართლის ცხოვრება. რედ. როინ მეტრეველი. გვ. 288.

დოდ, ბაგრატ IV-მ იოანეს განუახლა კაცხის მამულის მფლობელობა, რადგან, როგორც წყაროდან ჩანს, მამული არგვეთი კი არ არის, არამედ სამფლობელო, რომელიც არგვეთშია. ცნობა რომ, ბაღვაშები კაცხის მამულის ფლობდნენ დაცულია კაცხის სახარების მინაწერშიც, სადაც ვკითხულობთ: „ესე ანდერძი მე ივანე პროდეროსმან ... დაწერე მას ჟამსა ოდეს ... აფხაზთა მეფემან ... კონსტანტინოპოლით მომიყვანა და მოვედი კაცხს, მამულსა ჩუენსა.“⁸⁰

კაცხს ბაღვაშები მამულობით და მკვიდრად ფლობდნენ, ამიტომ, მიუხედავად მათი პარტიკულარისტული დამოკიდებულებისა, არავის ჰქონდა მათთვის სენიორიის ჩამორთმევის უფლება. ფეოდალური ორგანიზაციის ერთ-ერთი დამახასიათებელი ნიშანია ფეოდალის მიერ საკუთარი სენიორიის შეუვალობით, ანუ იმუნიტეტით ფლობა. სწორედ ამიტომ დავით აღმაშენებელმაც ვერ ჩამოართვა ბაღვაშებს მამულები, სანამ მათი გვარის უკანასკნელი წარმომადგენელი არ გარდაიცვლა: „მოკუდა რატი, ძე ლიპარიტისი, კაცი ორგული და ნანდკლვე ნაშობი იქედნეთაჲ; და ესრეთ დასრულდა სახლი ბაღუაშთაჲ, სახლი განმამწარებელთაჲ, რამეთუ სკუა უკუანაფსკნელი თხლე რისხვისაჲ, სასუმელი ცოდვილთა ქუეყანისათაჲ და არღარავინ დაშთა საყოფელთა მათთა მკვდრი, რამეთუ აღიკსენა უსჯულოებაჲ მამთა მათთაჲ წინაშე უფლისა, და მამული მათი აღილო მეფემან“.⁸¹

როდღიდან ფლობენ ბაღვაშები მამულებს კაცხში? ამ ფაქტის დადგენა ფეოდალური ურთიერთობების ჩამოყალიბების თვალსაზრი-

⁸⁰ ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა. შუკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თ. ჟორდანიას მიერ. I. ტფ. 1892. გვ. 203.

⁸¹ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. ქართლის ცხოვრება. რედ. როინ მეტრეველი. თბ. 2008. გვ. 309.

სით ძალიან მნიშვნელოვანია. კონკრეტული ფაქტის გასაღები, ჩემი აზრით, ცოტა უფრო ადრე უნდა ვეძიოთ, სანამ ლიპარიტის თრიალეთში გადავიდოდა. ის „აფხაზთა“ მეფის გიორგის (861-868 წწ.) მიერ ჩიხაში ერისთავად საკუთარი ძმისშვილის დასმას უნდა უკავშირდებოდეს. „მატიანე ქართლისის“ მიხედვით: „გამოვიდა გიორგი, აფხაზთა მეფე, ძმად თეოდოსესი და დემეტრესი, ძე ლეონისი; დაიპყრა ქართლი და დაუტევა ერისთავად ჩიხას, ძე დემეტრესი. და ვითარ გარდაიცვალა გიორგი, აფხაზთა მეფე, დარჩა ძე დემეტრესი მცირე, რომელსა ერქუა ბაგრატ, რომელი იცნობების ექსორიაქმნილობით“.⁸² აქ ნახსენები გიორგი „აფხაზთა“ მეფის მმართველობა 861-868 წლებით განისაზღვრება, მას სწორედ ამ შუალედში უნდა დაესვა ჩიხაში საკუთარი ძმისშვილი – ბაგრატი ერისთავად. ქართულ ისტორიოგრაფიაში დემეტრესთან დაკავშირებით განსხვავებული მოსაზრებები არსებობს. ზ. ანჩაბადის მოსაზრებით, ბაგრატი ქართლის ერისთავია და ქართლს ჩიხადან უნდა განაგებდეს.⁸³ დ. მუსხელიშვილის აზრით, გიორგიმ ქართლი ბოლომდე ვერ დაიპყრო და, ამიტომაც ერისთავი ჩიხაში დასვა.⁸⁴ ნ. ბერძენიშვილის მიხედვით, ჩიხას ერისთავი იგივე არგვეთის ერისთავი უნდა იყოს,⁸⁵ ამ მოსაზრებას ემხრობა მ. ბახტაძეც. ის აღნიშნავს, რომ IX საუკუნის 60-იან წლებში ქართლის საერისთავო ჯერ კიდევ არ იყო ჩამოყალიბებული, სამაგიეროდ სახეზე

⁸² მატიანე ქართლისაი. ქართლის ცხოვრება. რედ. როინ მეტრეველი. გვ. 258.

⁸³ З. Анчабадзе. История и Культура древней Абхазии. М. 1964. გვ. 123.

⁸⁴ დ. მუსხელიშვილი. აღჯაყალა-გაგის ციხე. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული. I. თბ. 1960. გვ. 184.

⁸⁵ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. წ. I. თბ. 1964. გვ. 21.

გვაქვს არგვეთის საერისთავო.⁸⁶ ზ. პაპასქირიცი ეხება ამ საკითხს, ავტორი ჩიხაში მჯდომი ერისთავის ვინაობასთან დაკავშირებით სხვა მოსაზრებას გვთავაზობს. ის ვახუშტი ბატონიშვილზე დაყრდნობით ჩიხას ერისთავად არა ბაგრატ დემეტრეს ძეს, არამედ ტინენ დემეტრეს ძეს ასახელებს.⁸⁷ ლ. ახალაძის აზრითაც, ბაგრატი ქართლის ერისთავია, რადგან „აფხაზთა“ სამეფოში ტრადიციად დამკვიდრდა, რომ მეძკვიდრე უფლისწული ჯერ ქართლის ერისთავი უნდა გამხდარიყო.⁸⁸ ნაწილობრივ ვიზიარებ ლ. ახალაძის დაკვირვებას, რომ მეძკვიდრე-უფლისწულები ჯერ ქართლს ფლობდნენ, ხოლო ამის მერე იკავებდნენ სამეფო ტახტს. გარკვეულწილად ვეთანხმები ლ. ახალაძის მოსაზრებას, თუმცა ეს ყველაფერი ბაგრატ დემეტრეს ძესთან დაკავშირებით ასე წარმომიდგენია: ჩიხას ერისთავი იგივე არგვეთის ერისთავია, სწორედ ამ პერიოდიდან უნდა იღებდეს სათავეს „აფხაზთა“ მეფეების ტენდენცია – ქართლი საკუთარ შვილებს, უფლისწულებს გადასცენ სამართავად, რაც სამეფო ხელისუფლების ერთგვარ პოლიტიკას წარმოადგენდა. ჯერ კიდევ საბოლოოდ დაუპყრობელი

⁸⁶ მ. ბახტაძე. ერისთავობის ინსტიტუტი საქართველოში. თბ. 2003. გვ. 127.

⁸⁷ ზ. პაპასქირი. საინტერესო ნაშრომი „აფხაზთა“ სამეფოს ისტორიაზე. რეცენზია შალვა გლოველის საკანდიდატო დისერტაციაზე: „აფხაზთა სამეფო“. საისტორიო ძიებანი. VII. წელიწდეული. თბ. 2004; მისივე, ვინ იყო „ერისთავი ჩიხისა“. „მატიანე ქართლისაის“ ტექსტში ერთი კონიუნქტურის შეტანის მიზანშეწონილობის შესახებ. ქართული წყაროთმცოდნეობა. ტ. XI. თბ. 2006. გვ. 64-68; ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. IV. თბ. 1973. გვ. 131. 797.

⁸⁸ ლ. ახალაძე. აფხაზეთი „აფხაზთა სამეფოს“ შემადგებლობაში. VIII ს. მეორე ნახევარი-Xს. ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან. აფხაზეთი. თბ. 2008. გვ. 100.

ქართლის საზღვართან გიორგი „აფხაზთა“ მეფე საკუთარ ძმისშვილს, ტახტის მემკვირდეს ტოვებს ერისთავად. ჩიხა ფორპოსტი უნდა ყოფილიყო ქართლის შემდგომი დაპყრობისთვის და ამგვარი პოლიტიკის გასატარებლად აქცენტი სწორედ უფლისწულზე გაკეთდა, რადგან ის ძალღონეს არ დაიშურებდა სამემკვიდრეო სამეფოს საზღვრების გაფართოებისთვის.

შემდეგ ისტორია დემეტრესთვის საბედისწეროდ განვითარდა. 868 წელს გარდაიცვალა გიორგი „აფხაზთა“ მეფე, როგორც მათიანე მოგვითხრობს: მისი ქვრივი „ეცრუა იგი ივანე მთავარსა, შავლიანსა, და შთააგდეს ბაგრატ ზღუასა. ხოლო ღმერთმან განარინა იგი და მიიწია ქალაქად კოსტანტინეპოლედ. და მოჰგუარა მეფემან იოვანე ძესა თვისსა ადარნასეს ცოლი, ასული გუარამ აშოტის ძისაჲ. და მოკუდა იოვანე, მეფე აფხაზთაჲ, და მეფობდა მის წილ ძე მისი ადარნასე. და შეიპყრნა ლიპარიტ ქუეყანანი თრიალეთისანი, ალაგო ციხე კლდეკართა და იპატრონა დავით ბაგრატიის ძე“.⁸⁹

ჩვენთვის საინტერესო ფაქტების დასადგენად და დასაზუსტებლად ზემოთ მოცემული ციტატა რამდენიმე ნაწილად უნდა დავყოთ: I. როდესაც შავლიანებმა ტახტის უზურპაცია მოახდინეს. II. ადარნასე შავლიანის მიერ გუარამ მამფალის ასულის შერთვა ცოლად და III. ლიპარიტის გადასვლა თრიალეთში.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში ზოგადად მიღებულია, რომ შავლიანთა დინასტიის უზურპატორული მმართველობა 868-881 წლებზე მოდის. ⁹⁰ შ. გლოველი „აფხაზთა“ მეფეების ქრონოლოგიის განსაზღვრისას შავლიანთა მმართველობის პერიოდად 868-885/886

⁸⁹ მათიანე ქართლისაჲ. ქართლის ცხოვრება. რედ. როინ მეტრეველი. გვ. 258.

⁹⁰ ლ. ახალაძე. აფხაზეთი „აფხაზთა სამეფოს“ შემადგენლობაში. გვ. 100.

წლებს გვთავაზობს: იოანე შავლიანი 868-885 წწ. და მისი ვაჟი ადარნასე 885/886 წწ. უკანასკნელი დათარიღება მეტ-ნაკლებად სწორად მიმანია, რაზედაც ქვემოთ ვისაუბრებ. ლიპარიტის თრიალეთში გადასვლის თარიღად ქართულ ისტორიოგრაფიაში 880-881 წლებია მიღებული. ნ. ბერძენიშვილის აზრით, ეს ფაქტი 876-881 წლებს შორის უნდა მომხდარიყო.⁹¹

თუ შემოთავაზებულ დათარიღებას გავიზიარებთ, გამოდის რომ ბაგრატი კონსტანტინოპოლში დევნილობაში იყო 868-886 წლებში. ადარნასეს გუარამ მამფალის ასული ლიპარიტის თრიალეთში გადასვლამდე უნდა შეერთო, სადაც მან ბაგრატ დავითის ძე იპატრონა. ეს 881 წლამდე უნდა მომხდარიყო, რადგან, როგორც ვიცით, ნასრ გუარამის ძემ დავითი სწორედ 881 წელს მოკლა. ჩემი აზრით, ლიპარიტი სწორედ შავლიანების მმართველობის პერიოდში უნდა წასულიყო თრიალეთში, სავარაუდოდ, დაახლოებით 868-881 წლებს შორის.

რა გვაძლევს საფუძველს შავლიანების მმართველობის პერიოდად 868-886 წლები მივიჩნიოთ? რატომ უნდა გაქცეოდა ლიპარიტი შავლიანთა ხელისუფლებას?

ჩემი აზრით, როდესაც ბაგრატ დემეტრეს ძე ერისთავად იჯდა ჩიხას, სწორედ ამ დროს უნდა ჩამოყალიბებულიყო მისი და ლიპარიტის პატრონ-ყმული ურთიერთობა, მართალია ბაგრატი უფლისწულია და მომავალი მეფე, მაგრამ აქ ჩვენ სამამულო პრინციპზე დამყარებული ვასალური ურთიერთობების კვალს ვხედავთ. ჩიხა თანამედროვე საჩხერის მუნიციპალიტეტში შემავალი სოფელია. იქვე მახ-

⁹¹ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. წ. IX. თბ. 1979. გვ. 60.

ლობლად არის ბაღვაშების სამამულო ცენტრი კაცხი, რომელიც ჩინას ერისთავის საგამგებლო არეალში ნამდვილად ჯდება. ამიტომაც ლიპარიტის თრიალეთში გადასვლას სწორედ ბაგრატის აფხაზეთიდან განდევნას ვუკავშირებ, „**შეიპყრნა ლიპარიტ ქუეყანანი თრიალეთისანი, ალაგო ციხე კლდეკართა და იპატრონა დავით ბაგრატის ძე**“.⁹² აღსანიშნავია კიდევ ერთი ფაქტი: ლიპარიტი იპყრობს ისეთ ტერიტორიას, რომელიც არ ეკუთვნის დავით ბაგრატის ძეს, უფრო მეტიც, ეს ტერიტორია გუარამ მამფალის სამფლობელოებში შედის.⁹³ ერთი მხრივ, სახეზეა ფეოდალური ურთიერთობებისთვის დამახასიათებელი ორი ძირითადი აღმნიშვნელი, კომანდაციისა და ციხის აგების ფაქტი, მეორე მხრივ, კი გარკვეულ მუტაციურ სოციალურ და პოლიტიკურ აქტთან გვაქვს საქმე. ნ. ბერძენიშვილი პარალელს ავლებს ლიპარიტის ყმობასა და ლეონ აფხაზთა ერისთავის მიერ არჩილისადმი ყმობის გამოცხადების ფაქტს შორის. მისი თქმით, ორივე შემთხვევაში ინიციატორები არიან ყმობის მოსურნეები.⁹⁴

რამ უბიძგა ლიპარიტს თრიალეთში გადასულიყო და ისეთ ტერიტორიაზე აეგო ციხე, რომელიც მას არ ეკუთვნოდა და ყმობა შეეთავაზებინა დავით ბაგრატის ძისთვის? გასაღები ისევ ჩინას ერისთავ ბაგრატისა და ლიპარიტის პატრონყმულ ურთიერთობებში უნდა ვეძებოთ. ვფიქრობ, ლიპარიტი შავლიანების უზურპატორულ ხელისუფლებას გაურბის, იპყრობს ტერიტორიას, რომელიც ადარნასე შავლიანის სიმამრს, გუარამს ეკუთვნის. პატრონად კი არა გუარამს, არამედ მის ბიძაშვილს, დავიტს, გაიხდის. ეს ერთგვარი დემარშია

⁹² მატიანე ქართლისაჲ. ქართლის ცხოვრება. რედ. როინ მეტრეველი. გვ. 258.

⁹³ ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. II. თბ. 1965. გვ. 101.

⁹⁴ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. წ. VII. გვ. 12.

ლიბარტიისა და დავით ბაგრატიის ძის მხრიდან როგორც „აფხაზთა“ მეფის, ისე გუარამ მამფალის მიმართ.

აფხაზეთში დაბრუნებული ბაგრატი ცოლად ირთავს ადარნასე შავლიანის ცოლს, გუარამის ასულს. შეიძლება განჩნდეს შეკითხვა, სწორედ ამ პერიოდში რატომ არ შეიძლება ვივარაუდოთ ლიბარტიის გადასვლა თრიალეთში, მით უმეტეს, რომ ბაგრატიის ტახტზე ასვლა ქართულ ისტორიოგრაფიაში 881 წლით თარიღდება, როდესაც დავითი ჯერ კიდევ ცოცხალია?

მივევთ „მატიანეს“ და სუმბატ დავითის ძის თხზულების შესაბამის მონაკვეთებს. ლიბარტიის თრიალეთში გადასვლის შემდეგ „მატიანეში“ თხრობა შემდეგნაირად გრძელდება: „ხოლო ნასრა, ძე გუარამისი, და გურგენ იყვნეს აფხაზთა კერძ, ხოლო დავით და ლიპარიტ უშუელდეს სომეხთა. და იბრძოდეს სომეხნი და აფხაზნი ქართლსა ზედა. მას ჟამსა მონაზონ იქმნა გუარამ. და ვითარ მოკუდა კახთა ქორეპისკოპოსი გაბრიელ დონაური, დაჯდა ქორეპისკოპოსად ფადლა არეგმანელი, კაცი ბრძენი და საქმის მეცნიერი. მას ჟამსა, ვითარცა მოიტყუა ნასრა, ძემან გუარამისმან, დავით, ძე ბაგრატიისი, მამის ძმისწული მისი, და მოკლა იგი. ხოლო ნასრას შეუკრბეს მტერად სომეხნი, ლიპარიტ და ქართველნი და აშოტ, ძმა დავითისი, და მათ თანა სარკინოზნი. და შეებნეს ნასრას და გააქციეს და მიუხუნეს ციხენი. და წარვიდა საბერძნეთს წინაშე ბერძენთა მეფისა“.⁹⁵

როგორც ციტატიიდან ჩანს, ქართლისთვის ბრძოლაში „აფხაზთა“ მეფეების მომხრეები არიან ნასრი და გურგენი, მათ წინააღმდეგ გამოდიან დავით ბაგრატიის ძე და ყმობაში ახლად მიღებული ლიპა-

⁹⁵ მატიანე ქართლისაჲ. ქართლის ცხოვრება. რედ. როინ მეტრეველი. გვ. 258.

რიტი. ამ ამბების შემდეგ გარდაიცვალა გაბრიელ დონაური, რომელიც, როგორც ცნობილია, 861-881 წლებში იყო ქორეპისკოპოსი. თხრობა ქრონოლოგიურად მიმდინარეობს, რადგან შემდეგ პასაჟში საუბარია ნასრის მიერ დავით ბაგრატიის ძის მკვლელობაზე. სუმბატ დავითის ძესთან ვკითხულობთ: „ბაგრატ კურაპალატი, ძე აშოტ კურაპალატისაჲ, გარდაიცვალა ქრონიკონსა ჟჳ, და დაუტევნა ძენი: დავით, რომელი შემდგომად მისსა კურაპალატ ყვეს; და მოიკლა იგი კელითა მამის ძმისწულისა თვისისა, ნასრა გუარამის ძისითა, სიცოცხლესავე შინა გუარამისსა, ქრონიკონსა რა, სუფევასა შინა გუარამისსა. ხოლო გუარამ მამფალი, მამის ძმად მისი, მამად ნასრესი, უბრალო იყო სისხლისაგან დავით კურაპალატისაჲთა. და დაუტევა ამან დავით მოკლულმან ძე მცირე ადარნასე, მოუწიფებელი ჰასაკითა, ხოლო ნასრ მკლველი ივლტოდა სამეფოსა კოსტანტინეპოლეს და იყო მუნ მრავალ წელ“.⁹⁶

„მატიანეში“ აღნიშნულია: „მას ჟამსა, ვითარცა მოიტყუა ნასრა, ძემან გუარამისმან, დავით, ძე ბაგრატიისი, მამის ძმისწული მისი, და მოკლა იგი. ხოლო ნასრას შეუკრბეს მტერად სომეხნი, ლიპარიტ და ქართველნი და აშოტ, ძმად დავითისი, და მათ თანა სარკინოზნი. და შეებნეს ნასრას და გააქციეს და მოუხუნეს ციხენი. და წარვიდა საბერძნეთს წინაშე ბერძენთა მეფისა“.

როგორც ვხედავთ 881 წელს ნასრმა მოკლა დავით ბაგრატიონი, ამის მერე გაიქცა კონსტანტინოპოლში და იქ იმყოფება „მრავალ წელ“.

განდევნილი ბაგრატ ღემეტრეს ძე „აფხაზთა“ მეფის ტახტს

⁹⁶ სუმბატ დავითის ძე. ცხორება და უწყება ბაგრატიონიანთაჲ. ქართლის ცხოვრება. რედ. როინ მეტრეველი. თბ. 2008. გვ. 366.

ბიზანტიის იმპერატორის ხელშეწყობით იბრუნებს: „ხოლო ბაგრატ, ძე აფხაზთა მეფისა დემეტრესი, შესრულ იყო საბერძნეთად, კოსტანტინეპოლედ, და მოსცა ბერძენთა მეფემან ლაშქარი და მოგზავნა ზღვთ და ნავითა შემოვიდა აფხაზეთად და მოკლა ადარნასე, ძე იოვანესი, და დაიპყრა აფხაზეთი. და შეირთო ცოლი მისი ცოლად, ასული გუარამისი; და გამოიყვანა ბაგრატ აფხაზთა მეფემან ნასრა, ცოლის ძმა მისი, საბერძნეთით და მისცა ლაშქარი მისი. ხოლო ნასრა შეიპყრნა სამნი ციხენი სამცხეს: ოძრკე, ჯუარისციხე და ლომსიანთა, გუარამისივე აღშენებული“.⁹⁷

აფხაზეთიდან განდევნილი ბაგრატი 885/886 წლებში ბრუნდება და ტახტს იკავებს. კლავს ადარნასეს და მის ცოლს ცოლად შეირთავს. ამ ამბებიდან ახლო ხანებში ბიზანტიაში გადახვეწილ თავის ცოლის ძმას – ნასრსაც – აბრუნებს და დაკარგული სამფლობელოების დაბრუნებაში ეხმარება. აფხაზეთში დაბრუნებულ ბაგრატს მალევე უნდა გამოეწვია თავისი ცოლის ძმა ნასრი და მისი დახმარებით კვლავ განეახლებინა ბრძოლა ქართლისათვის. აღნიშნული ფაქტი საშუალებას გვაძლევს დავადგინოთ ბაგრატის „აფხაზთა“ სამეფოს ტახტზე ასვლის თარიღი. სუმბატ დავითის ძესთან ვკითხულობთ: „გარდაიცვალა აშოტ, ძე ბაგრატ კურაპალატისაჲ, ქრონიკონსა რე. და ამისსა შემდგომად გამოვიდა ნასრ სამეფოთ და მოვიდა აფხაზეთს. და იყო მაშინ აფხაზთა მეფე ბაგრატ, დისიძე ნასრისა, და შესწია მან, დიდითა ლაშქრითა, მეფემან აფხაზთამან, და მუნით გარდამოვიდა ნასრ სამცხეს და შეკრიბა სხუადცა ლაშქარი ურიცხვ“.⁹⁸

⁹⁷ მატეიანე ქართლისაჲ. ქართლის ცხოვრება. რედ. როინ მეტრეველი. გვ. 259.

⁹⁸ სუმბატ დავითის ძე. ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთაჲ. ქართლის ცხოვრება. რედ. როინ მეტრეველი. გვ. 366.

აშოტი 885 წელს გარდაიცვალა. როგორც თხზულებიდან ირკვევა, ნასრი აშოტის გარდაცვალებიდან ახლო ხანებში უნდა ჩასულიყო აფხაზეთში. თუ გავითვალისწინებთ, რომ „მატიანეს“ მიხედვით, ბაგრატმა ნასრი აფხაზეთში მალევე ჩამოიყვანა, უნდა ვივარაუდოთ, რომ შ. გლოველის მიერ მოცემული ბაგრატის ტახტზე ასვლის თარიღი 885/886 წლები მეტად სარწმუნოა, რადგან ნასრის ჩამოსვლა აფხაზეთში უნდა მომხდარიყო 886-888 წლებს შორის. სუმბატ დავითის ძე საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ ნასრი საბერძნეთში იმყოფებოდა „მრავალ წელ“. მატიანეს ავტორის და სუმბატ დავითის ძის თხზულებები თითქმის თანადროულადაა დაწერილი, ამიტომ მათი სამწერლობლო ენა თითქმის იდენტურია. ამ ტექსტებზე და ავტორთა „ენაზე“ დაკვირვებისას თვალში საცემია ჩვენთვის მეტად საინტერესო ფაქტი. ავტორები ღროის, ანუ გარკვეული პერიოდის აღსანიშნად სხვადასხვა აღმნიშვნელს იყენებენ, მაგალითად: „წელსა მესამესა“, „წელსა მეორესა“. „წელსა მეშვიდესა“, „წელი რაოდენნიმე“, „ჟამი რაოდენნიმე“. ავტორები როდესაც აკონკრეტებენ ღროის მცირე მონაკვეთს, ყოველთვის იყენებენ რიცხვებს. „მატიანეში“ „რაოდენნიმე“ ზოგჯერ ხანგრძლივი პერიოდის აღსანიშნად იხმარება. ასევეა სუმბატ დავითის ძის „მრავალ წელ“, რადგან ავტორი ხანგრძლივობის პერიოდს კონკრეტული რიცხვებით განსაზღვრავს, მის მიერ მოცემული „მრავალ წელ“ უნდა აღმატებოდეს ღროის იმ მცირე მონაკვეთებს, რასაც ხშირად აზუსტებს თავის თხზულებაში. აქედან ვასკვნით, რომ ნასრის „მრავალ წელ“ ყოფნა კონსტანტინოპოლში ცოტა დიდი ხნით უნდა განისაზღვროს ვიდრე ეს ორი, სამი ან ოთხი წელია.

ნასრის სამხედრო ოპერაციას უპასუხოდ არ ჩაუვლია: **„მოვიდეს გურგენ და ადარნასე, ძე დავითისი, უშუელეს სომეხთა, შეიბნეს**

მტკუარსა ზედა; იძლიენეს აფხაზნი, მოკლეს ნასრა და ბაყათარ, მთავარი ოვისი, და ერისთავი აფხაზთაი“.⁹⁹

კონკრეტული პასაჟი იმითაა საინტერესო, რომ აქ კვლავ გრძელდება მტრობა ნასრსა და მის მიერ მოკლულ დავითის შთამომავლებს შორის, მაგრამ ამ კონკრეტულ ბრძოლაში არსად ჩანს ლიპარიტ ბაღვაში ან მისი შთამომავალი. შეიძლება მემატთანეს არ დასჭირდა ლიპარიტის ხსენება და ის დავითის შთამომავლების მხარეს მებრძოლად იგულისხმება. თუმცა, მიმაჩნია, რომ ამ ბრძოლაში ლიპარიტი არ უნდა იღებდეს მონაწილეობას, რადგან „აფხაზთა“ სამეფოს ტახტზე შავლიანები აღარ არიან, რომელთაც ჩემი აზრით, ის უნდა გამოქცეოდა, ტახტი კვლავ კანონიერი მემკვიდრის ხელშია, ლიპარიტი კი ამ შემთხვევაში არ უნდა იყოს ბაგრატის წინააღმდეგი.

ჩიხაში მჯდომ ბაგრატ დემეტრეს ძესა და ლიპარიტს შორის 860-868 წლებს შორის უნდა ჩამოყალიბებულიყო პატრონყმული ურთიერთობა, ბაგრატის განდევნის და შავლიანთა აღზევების შემდეგ კი უნდა გადასულიყო ლიპარიტი თრიალეთში. სავარაუდოდ, შავლიანები მას ავიწროვებდნენ, როგორც ბაგრატის ყმას და მხარდამჭერს. კლდეკარში ციხის აგება ეს ერთგვარი დემარშია როგორც შავლიანების, ისე გუარამ მამფალის მიმართ, რომელიც აღარნასე შავლიანის სიმამრია. სწორედ ამიტომ ლიპარიტი მხარში უდგას დავითს და მის ძეებს ნასრის წინააღმდეგ, სანამ ბაგრატი არ გამეფდება აფხაზეთში. მომდევნო წლებში სწორედ ბაგრატი ეხმარება ნასრს დავითის შთამომავლების წინააღმდეგ ბრძოლაში. ამ ბრძოლაში მემატთანე არ ახსენებს ლიპარიტს, რაც, ჩემი აზრით, ნიშანდობლივია, რადგან, სავა-

⁹⁹ მატთანე ქართლისაჲ. ქართლის ცხოვრება. რედ. როინ მეტრეველი. გვ. 259.

რაულოდ, ლიპარიტი თავისი პირველი პატრონის მიმართ კვლავ უნდა აღიარებდეს ყმობას. მაშინ როგორ უნდა ავხსნათ ბაღვაშების მიერ კაცხში მამულების შენაჩუნება ცენტრალიზებული მეფის ხელისუფლების პირობებში. სავარაუდოდ, ბაღვაშებს მამული ბაგრატიმა დაუბრუნა მათი ერთგულების საფასურად. ჩემი მოსაზრებები თუ მისაღებია, IX საუკუნის აფხაზეთში საქმე გვაქვს უკვე ფეოდალური ურთიერთობების ჩამოყალიბებულ ფორმასთან და ამ პირობებში „აფხაზეთა“ სამეფოში არც სენიორალური სტრუქტურის არსებობა უნდა იწვევდეს ეჭვს. ლიპარიტი დავით ბაგრატის ძეს ეყმო ბენეფიციუმის საფუძველზე, მაგრამ ამ შემთხვევაში პატრონმა კი არ უბოძა მიწა სამსახურის სანაცვლოდ, არამედ ყმამ თვითონ მიართვა უფალს სხვისგან აღებული ტერიტორია. თითქოს მუტაციურ ფეოდალურ ურთიერთობასთან გვაქვს საქმე.

§ 2. „ფეოდალური ილუზია“?

შემდეგი წყარო, რომელზედაც გვინდა ყურადღება გავამახვილოთ, ეს არის XI საუკუნის ატენის სიონის ერთ-ერთი სამშებებლო წარწერა:

„ქ. სახელითა ღვთისათა, მე გრიგოლ-მან მირიანის ყმა-მან თარხნის ძისა-მან, ატენის ციხის თავ-მან, ავაგენ ატენს სახლნი და ქულბაქი მას ჟამსა ოდეს, აღიდენ ღმერთმან, ძლიერ-მან მეფეთა მე-

ფე-მან ბაგრატ უბრანეს მიწასა მათსა მირიანს პატრონსა ჩემსა, სე-
ფესა ზუარსა შიდა ქალაქის აშენებად: გაუმარჯვა ღმერთ-მან და ბედ-
მან მეფეთ მეფობასა მათისა-მან. ვითა სწაღდა მეფობასა მათსა ეგრე
ავაშენეთ დარბაზი და ქალაქი: შეგვიწყალნა მეფობა-მან მათ-მან სა-
სახლენი ადგილნი და საქულებაქენი მკუდრად, ნებიერობით გკობნა
მირიანს და ყმათა მისთა, რომელთაც შენებად შეეძლო, მე ავაგე სახ-
ლი და ქულებაქი და შევწირე წმიდასა სიონსა ატენისსა, საყოფელსა
წმიდისა ღვთის-მშობელისსა, სალოცველად ჰვიანმცა უკუნისამდე
ძრეელი მეფეთა მეფე[მ] ბაგრატ სევასტოსი და ძე მათი გიორგი კუ-
რაპალატი, სალოცველად სულისა მირიან მიწისა მათისა, გამზრდე-
ლისა პატრონისა ჩემისა-თჳს, დავდევ დღე თევღორობად აღაპად გარ-
დაიკლიდეს მამასახლისი წინამძღვარი სიონისად ვინც იყოს ქრისტე
შეიწყალე“.¹⁰⁰

წარწერაში მოხსენიებული ბაგრატი და გიორგი საქართვე-
ლოს მეფეები არიან: ბაგრატ IV (1027-1072 წწ.) და გიორგი II
(1072-1098 წწ.), მირიან თარხნის ძე კი ატენში მოღვაწე ერისთავთ-
ერისთავი უნდა იყოს, გრიგოლი კი მირიანის ყმა და მოხელე.¹⁰¹

წარწერის მიხედვით რამდენიმე საკითხის გამოყოფა შეიძ-
ლება: I. ეს არის ვასალიტეტის საკითხი და II. მიწის, ანუ ფეოდის
გადაცემა მემკვიდრეობით.

წყაროს მიხედვით, სახეზეა ვასალიტეტის სამსაფეხურიანი
ფორმა. მეფე როგორც უმაღლესი სენიორი, მეფისადმი დაქვემდებარე-

¹⁰⁰ ა. ბაქრაძე. თრიალეთისა და ატენის ეპიგრაფიკული ძეგლები როგორც
ისტორიული წყარო. აკად. სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სა-
ხელმწიფო მუზეუმის მოამბე. ტ. XX-B. თბ. 1959. გვ. 72.

¹⁰¹ ა. ბაქრაძე. თრიალეთისა და ატენის ეპიგრაფიკული ძეგლები როგორც ის-
ტორიული წყარო. გვ. 73-77.

ბული მოხელე – ერისთავი და ერისთავის მოხელე ციხისთავი, რომელიც მისი ყმაა. მიუხედავად იმისა, ჰქონდა მირიანს ფეოდი,¹⁰² თუ ის მხოლოდ მოხელე დიდებულს წარმოადგენდა. ჩვენ სენიორალური სისტემა წარმოგვიდგენია არა მხოლოდ მიწაზე დამყარებულ სოციალურ ფორმად, არამედ, როგორც სამოხელეო დამოკიდებულების იერარქიული ფორმაც (მისი იურიდიული იპოსტასი).¹⁰³

მეორე საკითხი, რომელმაც ჩვენი ყურადღება მიიქცია, ეს არის მირიანისა და გრიგოლის პატრონ-ყმობის საკითხი. ატენის ციხისთავი მირიანს პატრონად და საკუთარ თავს მის ყმად მიიჩნევს. მიუხედავად იმისა, რომ მეფემ მათ **მკვლრად და ნებიერობით** გადასცა მიწები, გრიგოლი თავის პატრონად მაინც მირიანს ასახელებს. უცილობლად მეფე რჩება ყველას სენიორი, მაგრამ აქ ისმის შეკითხვა, როდესაც მეფემ გრიგოლს უბოძა ადგილები **მკვდრობით** უნდა გამხდარიყო თუ არა იგი მისი (ანუ მეფის) უშუალო სენიორი? დასავლეთ ევროპული ფეოდალიზმისთვის დამახასიათებელი კიდევ ერთი აუცილებელი ნიშანი არის ვასალის და უშუალო სენიორის მჭიდრო ურთიერთობა,¹⁰⁴ საიდანაც გამომდინარეობს ე.წ. ფრანგული ფეოდალიზმისთვის დამახასიათებელი ფორმულირება: „**ჩემი ვასალის ვასალი, არ არის ჩემი ვასალი**“. მე არ ვამტკიცებთ ამ ფორმულის არსებობის აუცილებლობას საქართველოში და, ზოგადად, ქართული ფეოდალიზმის პირობებში, უბრალოდ ვსვამ კითხვას: ხომ არ შეიძლება

¹⁰² გ. ძიძიგური. ზოგიერთი საკითხი საქართველოს ფეოდალური რენტის გენეზისის შესახებ. საისტორიო კრებული. VII. თბ. 1977 გვ. 123-124.

¹⁰³ М. Блок. Феодалное общество (La Société Féodale). Том II. Книга II. გვ. 428-430.

¹⁰⁴ М. Блок. Феодалное общество (La Société Féodale). Том II. Книга II. გვ. 432.

ეს ყოველივე ასე იქნას გაგებული?

მესამე საკითხი, ეს არის მკვიდრი ტერიტორიის შეწირვა ეკლესიისთვის. გრიგოლმა, რომელმაც **მკვდრად**¹⁰⁵ მიიღო გარკვეული ტერიტორია, სურვილისამებრ განკარგავს მას, სავარაუდებელია სრული იმუნიტეტის არსებობაც, რაც, ფაქტობრივად დაწერილის მიხედვით, IX საუკუნეში მეფის თანხმობის გარეშე შეუძლებელია.¹⁰⁶

მსგავსი ურთიერთობებისთვის დამახასიათებელი ფორმულირება შეინიშნება გიორგი V-ის მიერ 1339 წელს გაცემულ დოკუმენტში. მართალია აღნიშნული სიგელი ცდება ჩემი კვლევის პერიოდს, მაგრამ უნდა გავითვალისწინოთ, რომ ფეოდალური სისტემის ჩამოყალიბება ხანგრძლივი პროცესია, გიორგი ბრწყინვალეს პერიოდის საქართველო ჯერ კიდევ არ გამოსულა ე.წ. ფეოდალური ჩიხიდან, ადრე შემუშავებული პატრონყმული ურთიერთობების ფორმას მოგვიანო პერიოდშიც უნდა ეპოვა ასახვა.

სიგელში ვკითხულობთ: „გუიბოძებია მეჰაბჯრეთუხუცესო [ქუენი] ფნაველო შალვა, **რ(ა)გუარ ჰ(ა)ტრონსა შ[ენ]სა ებოძა შენი მამული შენთვის**, ჰაგრ [ევე ა]წ ჩუენ შეგიწყაღეთ და გიბოძეთ უცილობლად ყოვლისა სულიერისაგან. ვერავინ გეცილებოდეს ერთგულად მსახურებასა შინა მეფობისა ჩუენისასა ურდოს ლაშქარსა შინა და გარე ყოვლგა[ნ]. და ვინც ამის ხართ აზნაურისშვილი, მსახური და გლეხი, ყველა მსახურებდით ერთგულად და თავდად-

¹⁰⁵ ზ. ხიღურელი. სამეფო დომენის საკითხისთვის XI-XV საუკუნეების საქართველოში. საისტორიო კრებული. VII. თბ. 1977. გვ. 272.

¹⁰⁶ ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. II. საერო საკანონმდებლო ძეგლები (X-XIX სს.). ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. თბ. 1965. გვ. 3.

ბით...“.¹⁰⁷ დოკუმენტის ბოლოში ქორონიკონი (კზ)=1339 წ. და ხელ-რთვა.

დოკუმენტიდან კარგად ჩანს, რომ გიორგი მეფე წყალობას საკუთარ მოხელეზე გარკვეული სამსახურის სანაცვლოდ გასცემს, თუმცა აქვე საინტერესოა შემდეგი ფორმულირება: „გუიბობებია ... **რ(ა)გუარ პ(ა)ტრონსა შ[ენ]სა ებობა შენი მამული შენთუის ...**“. რას უნდა ნიშნავდეს „პატრონსა შენსა“? ხომ არ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ გიორგი V მისი წინამორბედი მეფის წყალობას განაახლებს აღნიშნული სიგელით. მაშინ ყველაფერი გასაგები იქნებოდა. თუმცა არის ერთი ფაქტორი. ჩემი დაკვირვებით, განახლებული წყალობის გაცემისას ქართულ დოკუმენტებში უმრავლეს შემთხვევაში მოიხსენიება წინამორბედი მეფის ან მთავრის სახელი, რომლის წყალობის განახლებაც ხდება. მოცემულ დოკუმენტში ეს ასე არაა. აღნიშნული სიგელის შინაარსი, ჩემი აზრით, ასე უნდა გავიგოთ: შალვა ქუენიფნეველი თავისი პატრონის ნაწყალობევ მამულს ფლობდა. სავარაუდოდ, ეს პატრონი არ უნდა ყოფილიყო მეფე, კონკრეტულ შემთხვევაში კი მეფე მას როგორც მეაბჯრეთუხუცესს, ანუ მოხელეს აძლევს გარკვეულ საკარგავს მხოლოდ მსახურების და ერთგულების საფასურად. გამოდის, რომ სანამ მეფემ შალვას არ უბოძა გარკვეული წყალობა, მანამდე ის მისი უშუალო ყმა არ იყო.

ზემოთ მოყვანილი ატენის სიონის სამშენებლო წარწერა და გიორგი V-ის წყალობის სიგელი გვაძლევს ინტერპრეტაციისა და ფრთხილი ვარაუდის გამოვთქმის საშუალებას: ვასალიტეტის იმგვარი

¹⁰⁷ ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი. II. ქართული ისტორიული საბუთები XIV-XV საუკუნეებში. შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თინათინ ენუქიძემ, ნინო თარხნიშვილმა, ბაბილინა ლომინაძემ. თბ. 2013. გვ. 39.

სქემის არსებობა საქართველოში, როგორც იყო საფრანგეთში – **„ჩემი ვასალის ვასალი, არ არის ჩემი ვასალი“** – კიდევ ერთხელ აახლოებს ქართულ პატრონყმობას ევროპულ ფეოდალიზმთან.

ვრწმუნდებით, რომ სავსებით სწორი იყო ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრება ქართული და ფრანგული ფეოდალიზმის მსგავსების შესახებ. შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ფეოდალიზაციის პროცესი საქართველოში მიმდინარეობდა ყველა იმ ნიშნის მიხედვით, როგორითაც დასავლეთ ევროპაში. ამიტომ ფეოდალიზმი არ უნდა მივიჩნიოთ მხოლოდ და მხოლოდ საზოგადოებრივი ურთიერთობების ევროპულ მოდელებად. მართალია სხვადასხვა ეკონომიკურ-გეოგრაფიულ გარემოში მას განმასხვავებელი ნიშნებიც ჰქონდა, მაგრამ იმგვარი ფეოდალიზმის გამოსავლენად, როგორსაც ევროპელი მედიევისტები წარმოგვიდგენენ, ყურადღება სწორედ საერთო ნიშნების კვლევაზე უნდა შევაჩეროთ.

თავი III

„სოციალური ენის კრაზი“

ამ თავში განვიხილავ რამდენიმე ტერმინს, რომლებმაც სოციალური ტეხილის პირობებში სემანტიკური დატვირთვა შეიცვალა, ან ახალი მოირგო. შევადარებთ ფეოდალური ეპოქის შესაბამის ევროპულ ტერმინებს. ფეოდალიზმის ერთ-ერთი ცნობილი მკვლევარი მარკ ბლოკი სწორად შენიშნავს,¹⁰⁸ როდესაც წერს, რომ ფეოდალიზმის სხვა ქვეყნებში გამოსავლენად სწორედ რომ საერთო მახასიათებლები და ნიშნები უნდა ვიკვლიოთ.

ამჯერად ყურადღებას გავამახვილებ ტერმინების ცვალებადობაზე გარკვეული სოციალური ტეხილის პირობებში და ეს განვიხილავ რამდენად სინქრონულია იმ მოვლენისა, რომელსაც ფეოდალიზმის გამარჯვება ეწოდება.

არაერთხელ იყო აღნიშნული, რომ საქართველოში ფეოდალურ წყობას „პატრონყმობით“ ანაცვლებენ, რაც, ჩემი აზრით, მეტნაკლებად ზუსტად ასახავს მის მნიშვნელობას.¹⁰⁹ მთელი ეს საზოგადოებრივი ცხოვრება პატრონისა და ყმის ურთიერთობაზე დამყარე-

¹⁰⁸ М. Блок. Феодальное общество. М. 2003. გვ. 436.

¹⁰⁹ ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია. წ. II. ნაკვ. I. თბ. 1928 გვ. 93.

ბული. ფეოდალურ საზოგადოებაში არ არსებობს თავისუფალი ადამიანი, ყველა ვიდაცაზეა დამოკიდებული, ყველა ვიდაცის კაცია, რაც თვისობრივად სისტემის საყრდენს წარმოადგენს. ამასთან, ფეოდალური ეპოქის თავისუფლება არ უნდა გავიგოთ დღევანდელი მნიშვნელობით.¹¹⁰

§ 1. დამოკიდებულის სოციალური აღმნიშვნელი

მიღებული მოსაზრებაა, რომ ადრეფეოდალური ხანის დასასრულს ნებისმიერი სუბიექტი სოციალური წარმომავლობის მიუხედავად თავისი „უფალის“/პატრონის ყმა გახდა, რაც საინტერესო ფაქტია და პირდაპირ მიუთითებს ფეოდალური ურთიერთობების ახალ ეტაპზე გადასვლაზე. ამის შემდეგ საზოგადოება პატრონყმურ ურთიერთობაში ჩართული ხდება.

ამჯერად ჩემი კვლევის საგანია ტერმინი „ყმა“ მისი ფართო სოციალური გაგებით. საინტერესოა, როდის უნდა მიეღო მას ის მნიშვნელობა, რომელიც განვითარებული ფეოდალიზმის დამყარების პირდაპირ სამხილად გამოგვადგება.

თავდაპირველად „ყმა“ ყრმა ბავშვის, ახალგაზრდას აღმნიშვნელად გამოიყენებოდა,¹¹¹ მოგვიანებით კი სოციალურ სტატუსს იძენს. მაგალითად, სახარების ტექსტში შემდეგი მნიშვნელობები აქვს:

¹¹⁰ А. Гуревич. Избранные труды. т. 2. გვ. 175.

¹¹¹ გ. მამულია. პატრონყმობა. თბ. 1987. გვ. 29-63.

1. ბავშვი.
2. ახალგაზრდა.
3. ვაჟი.
4. სოციალური მოსამსახურე.

„შუშანიკის წამებაში“ ორივე სტატუსით იხმარება, „ვეფხისტყაოსანში“ უმთავრესად ვასალის, სხვაზე დამოკიდებულის აღმნიშვნელია. ბაგრატ კურაპალატის სამართალში კი „ყმა“ ორჯერ იხმარება და ორივეჯერ ფეოდალს/აზნაურს აღნიშნავს ვასალის სახით.¹¹² ბაგრატ კურაპალატის პერიოდისთვის (IX საუკუნეში) „ყმას“ მხოლოდ და მხოლოდ სოციალური სტატუსი გააჩნია და სანქცირებულ ფორმას ატარებს, რაც აშკარად ამ პერიოდისთვის პატრონჟიმობის გამარჯვებულ მდგომარეობაზე მიუთითებს.

„ყმა“ სიტყვა ყრმისგან რომ მომდინარეობს ამაზე უკვე არავინ დავობს. არსებობს უამრავი წერილობითი წყარო, სადაც ყრმა და ყმა სოციალური მნიშვნელობით იხმარება. სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში მოთხრობილ ამბებში ვკითხულობთ, რომ გიორგი ჩორჩანელმა „მყის უბრძანა ერთსა ვინმესა მონათაგანსა“ და „წარვიდა მყის ყრმად იგი“. ეს ყრმა როდესაც მიმართავს უცხოებს, ამბობს შემდეგს: „მთავრისა ვარ მე დიდისა“. ა. ბოგვერაძე შენიშნავს, რომ ეს „მონა“ ანუ „ყრმა“ დიდი მთავრის საკუთრება თუ არა, მასზე დამოკიდებული მაინც უნდა იყოსო.¹¹³ მეცნიერი ამგვარ დასკვნას იმ პერიოდში საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში მიღებული მოსაზრების მი-

¹¹² გ. ჯამბურია. ბატონჟიმობის საკითხისათვის. ქართული ფეოდალიზმის საკითხები. გვ. 69.

¹¹³ ა. ბოგვერაძე. ქართლის პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება IV-VIII საუკუნეებში. თბ. 1979. გვ. 212.

ხედვით უნდა აკეთებდეს, რომ მონა შეიძლება ვინმეს საკუთრებას წარმოადგენდეს. თუმცა იქვე აღნიშნავს, რომ შეიძლება ეს მონა დიდ მთავარზე დამოკიდებულ იყოს რაღაც ვალდებულებით. ეს უკანასკნელი უფრო მართებულად მიმაჩნია. ზოგადი სურათი მაინც ისეთია, რომ VIII-IX საუკუნეები არის ეპოქა, როდესაც ხდება განვითარებულ ფეოდალიზმზე გადასვლა. ამ პერიოდისთვის კლასიკური გაგებით მონათმფლობელური გადმონაშთის არსებობაც კი წარმოუდგენლად მიმაჩნია. ა. ბოგვერაძის დაკვირვებით, სერაპიონ ზარზმელიც ცხოვრების ავტორი ერთ კონკრეტულ ადგილას განასხვავებს „მონის“ და „ყრმის“ უფლებებს. როგორც ის შენიშნავს, გიორგი ჩორჩანელი მონას მყის უბრძანებს, ყრმისადმი დავალების მიცემის ფორმა კი განსხვავდება პირველისგან. დიდი მთავარი ყრმას ამავდროულად მიმართავს და უწოდებს ძმას.¹¹⁴ ჩემი ვარაუდით, ეს ყრმა, რომელსაც ჩორჩანელი ძმასაც უწოდებს, მონისგან მხოლოდ სოციალური წარმომავლობით უნდა განსხვავებოდეს და დიდი მთავრის წინაშე, სავარაუდოდ, განსხვავებული მოვალებები ჰქონდა დაკისრებული. ფეოდალურ ურთიერთობებში საკუთრი ვასალის ძმად მოხსენიება ჩვეულებრივი მოვლენაა, ამგვარი ფაქტები მრავლადაა ომაჟის რიტუალის განხორციელებისას, თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ ამავდროულად სენიორი, რომელიც ეპატრონება რომელიმე ყმას, უპირატესად მას შვილად მოიხსენიებს. ამ მხრივ საინტერესოა ჯუანშერის თხზულების ერთი პასაჟი, სადაც არჩილისა და ლეონ აფხაზთა ერისთავის ურთიერთდამოკიდებულებაზეა საუბარი: „ხოლო არჩილ მოუწოდა

¹¹⁴ ა. ბოგვერაძე. ქართლის პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება IV-VIII საუკუნეებში. გვ. 213.

ლეონს და ჰრქუა: „კურთხეულ იყავ შენ უფლისა მიერ, რამეთუ კეთილად ილუაწე სტუმრობად ჩუენი და დამიცვენ ადგილთა შენთა მშელობით. გარნა აწ უწყიეს შენებად ადგილთა ჩუენთა კლისურითგან აღმართ, წარვალ და დავეშენები ციხეგოჯს და ქუთათისს. აწ ითხოვე თავისა შენისათჳს, რად გნებავს ჩემგან ნაცვალად კეთილისმსახურებისა შენისა.“ ხოლო ლეონ ჰრქუა: „მომცა მე კეისარმან ქუეყანად ესე მკუდრობით კეთილად სიმჰენითა თქუენითა, ხოლო ამიერითგან არს ესე მამულებით სამკუდრებელ ჩემდა კლისურითგან ვიდრე მდინარედმდე დიდად ხაზარეთისა, სადა წარსწუდების წუერი კავკასიისად ამის. **შემრთე მეცა მონათა შენთა თანა, რომელნი დღეს დირს-ყვენ შვილად და ძმად შენდა.** არა მინდა ნაწილი შენგან, არამედ ჩემიცა ესე შენდავე იყოს.“¹¹⁵ ამ შემთხვევაში ქართველი მემატიანის აზროვნება ზუსტად ემთხვევა შუა საუკუნეების ევროპელი ისტორიკოსების და იურიისტების წამოდგენას ვასალურ ურთიერთობაზე. ჯუანშერიც ვასალს განიხილავს, როგორც შვილს და ძმას.

ჯუანშერის თხზულების ტექსტზე დაკვირვების შედეგად მივიღეთ შემდეგნაირი სურათი: ყრმა ძირითადად იხსენიება ჩვილის ან ახალგაზრდას აღმნიშვნელად, მხოლოდ ერთ ადგილას ის აღნიშნავს ვასალს: „და პირველსავე შეკრებასა უხეთქნა კრმალი ფარსმან ფარუხს ზედა და განუპო თავი ვიდრე ბეჰთამდე. **მაშინ დაჰმუნდა ვახტანგ და ყრმანი მისნი,** რამეთუ არავინ დარჩა მათ შორის მსგავსი ფარსმან ფარუხისი“.¹¹⁶ ფორმულირება ყმა კი არ არის ნახსენები.

¹¹⁵ ჯუანშერი. ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა. ქართლის ცხოვრება. რედ. როინ მეტრეველი. თბ. 2008. გვ. 242.

¹¹⁶ ჯუანშერი. ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა. ქართლის ცხოვრება. რედ. როინ მეტრეველი. გვ. 165.

მართალია ზოგიერთი მეცნიერი ჯუანშერს და ლეონტი მროველს ერთმანეთთან აიგივებს,¹¹⁷ ან ჯუანშერის თხზულებას შედარებით გვიანი პერიოდით ათარილებს, ვიდრე მასში აღწერილი რეალებია მოცემული. ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავდა, რომ ჯუანშერი და ლეონტი დამოკიდებული ადამიანის აღმნიშვნელად ერთნაირ ტერმინებს იყენებენ და დამოკიდებულება ერთნაირად ესმით,¹¹⁸ მაგრამ, როგორც ზემოთ ვაჩვენე, ეს ყველაფერი ამ ტექსტებზე დაკვირვებით მე სხვანაირად მესმის. დ. მუსხელიშვილის აზრით, ჯუანშერის თხზულების ბოლოს ჩართულია ანონიმი ავტორის თხზულება. ანონიმის თხზულება შექმნილია X საუკუნის მეორე ნახევარში, არა უადრეს ამ საუკუნის ნახევრისა, თუცა მასში დაცულია VIII საუკუნის დროინდელი წყაროც და, ამდენად, საკმაოდ სანდოა იმდროინდელი ვითარების აღსად-

¹¹⁷ კ. კეკელიძე. ლეონტი მროველის ლიტერატურული წყაროები. თბილისის უნივერსიტეტის მოამბე. II. თბ. 1923; პ. ინგოროყვა. ლეონტი მროველი – ქართველი ისტორიკოსი „პამბავთა მწერალი“ VIII საუკუნისა. ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის (ენიმკის) მოამბე. თბ. 1941. №10; გ. მამულია. ლეონტი მროველის და ჯუანშერის წყაროები. მაცნე (ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის და ხელოვნების ისტორიის სერია). №4. თბ. 1964; კ. გრიგოლია. „მატიანე ქართლისა“ და მისი დათარიღების საკითხისათვის. ივანე ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული. თბ. 1976; ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. წ. VI. თბ. 1979; მ. ჩხარტიშვილი. წყაროების მითითების წესი, ლეონტი მროველის თხზულებაში. მაცნე (ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის და ხელოვნების ისტორიის სერია). №2. თბ. 1982; გ. არაჩაძია. ქართლის ცხოვრების პირველი მატიაანის მოცულობის საკითხისათვის. მაცნე (ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის და ხელოვნების ისტორიის სერია). №2. თბ. 1987; მ. ლორთქიფანიძე. რა არის „ქართლის ცხოვრება“. თბ. 1989.

¹¹⁸ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. წ. IX.

გენად.¹¹⁹ მეც მიმაჩნია, რომ აღნიშნული ტექსტი VIII-IX საუკუნეში უნდა შექმნილიყო, რადგან სწორედ ამ პერიოდისთვისაა დამახასიათებელი „ყრმისა“ და „მონის“ სინონიმებად გამოყენება და დამოკიდებული ადამიანის მნიშვნელობით აღნიშვნა. რაც შეეხება ლეონტი მროველის თხზულებას, იქ ყრმა მხოლოდ ჩვილის ან მოზარდის მნიშვნელობით იხმარება, მონა კი ვასალის მნიშვნელობით მხოლოდ ერთხელაა ნახსენები: „მაშინ ფარნავაზ წარგზავნა მონად თვისი ქუჯის თანა და ჰრქუა: „მე ვარ ნათესავი უფლოსისი, მცხეთოსის ძისა და ძმისწული სამარა მამასახლისისაჲ, და არს ჩემ თანა ხუასტავი დიდძალი“.¹²⁰ დანარჩენ ადგილას კი ლეონტი მონას მხოლოდ საკრალური მნიშვნელობით ახსენებს. აღნიშნული თხზულებები ერთი ეპოქის, ან უფრო მეტიც, ერთი და იმავე ავტორის მიერ, რომ იყოს შედგენილი, ამგვარი ტერმინების განსაზღვრებისას დიდი სხვაობა არ უნდა ყოფილიყო.

ა. ბოგვერაძე, სამართლიანად შენიშნავს, რომ სწორედ VIII საუკუნეში უნდა მომხდარიყო „მონის“ და „ყრმის“ ტერმინების დაახლოება სოციალური ასპექტით, შემდგომ კი „მონა“ უნდა გამქრალიყო.¹²¹

VIII-IX საუკუნეებში სწორედ გარდამავალ პერიოდში განვითარებული ფეოდალიზმისკენ ხდება ტერმინების ახალი აღმნიშვნელობით არტიკულირება, ხან ძველი სრულიად ქრება და ახლად წარ-

¹¹⁹ დ. მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები. წ. II. თბ. 1980. გვ. 62.

¹²⁰ ლეონტი მროველი. მეფეთა ცხოვრება. ქართლის ცხოვრება. რედ. როინ მეტრეველი. თბ. 2008. გვ. 41.

¹²¹ ა. ბოგვერაძე. ქართლის პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება IV-VIII საუკუნეებში. გვ. 213.

მოქმნილს სემანტიკურ დატვირთვას უთმობს ადგილს. ტერმინ „ყმას“ სოციალური დატვირთვა სწორედ ამ პერიოდში უნდა მიეღო, განვითარებული ფეოდალიზმის ეპოქაში კი ის მთელი საზოგადოებრივი ფენების აღსანიშნად გამოიყენებოდა დაქვემდებარებულის მნიშვნელობით.

ბაგრატ კურაპალატის სამართალში კი „ყმა“ ორჯერ იხმარება და ორივეჯერ ფეოდალს/აზნაურს აღნიშნავს, ვასალის სახით.¹²² ბაგრატ კურაპალატის პერიოდისთვის „ყმას“ მხოლოდ და მხოლოდ სოციალური სტატუსი აქვს და სანქცირებულ ფორმას ატარებს.

148. თუ უსამართლოდ პატრონმან ყმად გაძარცოს, თორმეტი გლეხი დაუურვოს.

149. თუ უსამართლოდ პატრონსა ყმად წაუვიდეს, თორმეტი გლეხი შეეკაზმოს.¹²³

ყმა აქ არა სოციალური ქვედა ფენის წარმომადგენელს, არამედ წარჩინებულს აღნიშნავს. ბაგრატის სამართლის შედგენისთვის ყმას უკვე ის სტატუსი აქვს მიღებული, რომელიც განვითარებული ფეოდალიზმის ეპოქის ვასალს.

ბაგრატ კურაპალატის სამართალი ჩართულია ბექა-ალბუღას სამართლის წიგნის ბოლოში. მისი შედგენის ქრონოლოგია ქართულ ისტორიოგრაფიაში სხვადასხვა მეცნიერის მიერ IX-XVI საუკუნეებს

¹²² გ. ჯამბურია. ბატონყმობის საკითხისათვის. ქართული ფეოდალიზმის საკითხები. გვ. 69.

¹²³ ქართული სამართლის ძეგლები. ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. ტ. I. თბ. 1963. გვ. 468.

შორის განისაზღვრება.¹²⁴ აღნიშნული მოსაზრებებიდან ყველაზე დამაჯერებელი ა. კიკვიძის დაკვირვება ჩანს ბაგრატ კურაპალატის სამართალზე. მისი აზრით, ეს ძეგლი IX საუკუნის მოღვაწეს, ბაგრატ აშოტის ძე კურაპალატს, ეკუთვნის.¹²⁵ ვიზიარებ მეცნიერის ამგვარ დასკვნას, რადგან ყმის ასეთი დეფინიცია, როგორც ბაგრატის სამართალშია მოყვანილი, მხოლოდ იმ საზოგადოებაში მოხდებოდა, სადაც ფეოდალური ურთიერთობები შორს იყო წასული. ტაო-კლარჯეთი ამ მხრივ ქართულ ეთნოკულტურულ სივრცეში კი ნამდვილად დაწინაურებულ რეგიონს წარმოადგენდა სენიორალური ურთიერთობების სამ და ოთხ საფეხურიანი სისტემით.

ამგვარი მოვლენა არც ევროპული ფეოდალიზმისთვის იყო უცხო. აღსანიშნავია, რომ აარონ გურევიჩი, როდესაც ევროპულ ფეოდალიზმზე საუბრობს, მიუთითებს ადამიანთა აღმნიშვნელი სიტყვების „mann“ – „homo“-ს სემანტიკის ცვლილებაზე. ეს სიტყვები ადრეულ შუა საუკუნეებში არათავისუფალი ადამიანის აღმნიშვნელად გამოიყენებოდა. ფეოდალიზმის განვითარებულ ეტაპზე გადასვლისას კი თავისუფალ ადამიანს აღნიშნავს ვასალიტეტის ჩარჩოებში, ანუ „mann“ შეიძლება ფეოდალიც კი იყოს. ძეგლი ინგლისური ტერმინი

¹²⁴ ივ. ჯავახიშვილი. ჟურნალი ერი. 1909. №1; ს. კაკაბაძე. რჯულმდებელი ბაგრატ კურაპალატი; ქართული სამართლის ისტორია. ტფ. 1928. გვ. 88-93; ივ. სურგულაძე. საქართველოს სახელმწიფოს და სამართლის ისტორიისთვის. თბ. 1952. გვ. 87; ი. დოლიძე. ძველი ქართული სამართალი. თბ. 1953. გვ. 57; ა. კიკვიძე. ვის ეკუთვნის ბაგრატ კურაპალატის სამართლის სახელით ცნობილი სამართალი? მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისთვის. XVI-XVII. თბ. 1972. გვ. 228-243.

¹²⁵ ა. კიკვიძე. ვის ეკუთვნის ბაგრატ კურაპალატის სამართლის სახელით ცნობილი სამართალი?. გვ. 228-243.

„cnitt“ და გერმანული „knicht“ მონა-ყმა იცვლის მნიშვნელობას და საჭურველმტვირთველისა და რაინდის მნიშვნელობით იხმარება.¹²⁶

§ 2. ძალაუფლების აღმნიშვნელი ტერმინები

საინტერესოა ძალაუფლების აღმნიშვნელი ტერმინების ცვა-
ლებადობა, რაც, ჩემი აზრით, ასევე, ფეოდალიზმის დამყარების პრო-
ცესს უნდა უკავშირდებოდეს. VI საუკუნემდე ხელმწიფის მნიშვნე-
ლობით იხმარება სიტყვა „მეუფე“, შემდეგ მას ცვლის „მეფე“, მეუფე
კი რელიგიურ დატვირთვას იძენს და ღმერთის სინონიმად გამოიყენე-
ბა. ადრეულ ეტაპზე სენიორს ქართულ რეალობაში „უფალი“ შეესა-
ბამება, მისი შემდგომი განვითარება უნდა იყოს ტერმინი „მამფალი“,
რომელიც ორი სიტყვისგან – მამა და უფალი შედგება და ვასალური
ურთიერთობების დამყარებაზე უნდა მიუთითებდეს. ნ. ბერძენიშვილი
სწორად შენიშნავს, როდესაც აღნიშნავს, რომ „მამფალი“ უფრო
გვიანდელია, ვიდრე „უფალი“. „მამფალის“ გაჩენა სამეტყველო ენაში
გამოწვეული უნდა ყოფილიყო სათანადო სოციალური ცვლილებით“. IX
საუკუნიდან ტერმინი პატრონი იწყებს დამკვიდრებას,¹²⁷ რაც
„აფხაზთა“ მეფეების შიდა ქართლში დამკვიდრებას უნდა უკავშირდე-

¹²⁶ А. Я. Гуревич. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. გვ. 201.

¹²⁷ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. წ. VII. თბ. 1974. გვ. 66; ა. ბოგვერაძე. ქართლის პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება IV-VIII საუკუნეებში. გვ. 181.

ბოდეს. თავის მხრივ, „პატრონი“ რომაელების ბატონობის პერიოდის ნაშთად შეიძლება მივიჩნიოთ.¹²⁸ ვასალის აღმნიშვნელი ახალი ტერმინი გაბატონებას ცდილობს, როგორც სამეტყველო, ასევე სამწერლობო ენაში. სიტყვა პატრონი გვხვდება ე.წ. ფავნელის დაწერილში,¹²⁹ „გრივოლ ხანძთელის ცხოვრებაში“ პატრონი მხოლოდ ერთხელ იხსენიება. ასევე, „მატიანე ქართლისაში“ ლიპარიტ ბაღვაშისა და დავით ბაგრატიონის კომანდაციის პასაჟში: „შეიპყრა ლიპარიტ ქუეყანანი თრიალეთისანი, ალაგო ციხე კლდეკართა და იპატრონა დავით ბაგრატის ძე“.¹³⁰ XI საუკუნიდან კი, საბოლოოდ უნდა შევიწროვებინა „უფალი“.¹³¹

ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავდა, რომ „პატრონიუსი“ ჩვეულებრივ „ყმათა“ პატრონს, მხოლოდ უასაკოთა მიმართ მზრუნველს აღნიშნავდა. სენიორს კი ევროპაში, როგორც ვიცით, dominus, ანუ „უფალი“ ეწოდებოდა. ხომ არ შეიძლება ეს ტერმინი ევროპიდან იყოს შემოსული ქართულ კულტურულ სივრცეში?¹³² თუმცა აღსანიშნავია, მეცნიერის ერთი შენიშვნა, რომ სიტყვა „პატრონის“ დამკვიდრება საქართველოში, ვერ გააშუქებს პატრონყმობის წარმოშობის ისტორიას, რადგან, როდესაც აღნიშნული სიტყვა მკვიდრდება, ეს სა-

¹²⁸ ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია. წ. II. ტფ. 1929. გვ. 105.

¹²⁹ ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. II. გვ. 3-4. უფრო სწორად პატრონი მოიხსენიება ფავნელის დაწერილის თანდართულ შიომღვიმის ბეგარის დოკუმენტში.

¹³⁰ შ. ბადრიძე. სენიორალური ხელისუფლების ზოგიერთი პოლიტიკური ნიშნისათვის ადრეფეოდალურ ქართლში. საართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები. I. 1970. გვ. 139-157.

¹³¹ მატიანე ქართლისაი. ქართლის ცხოვრება. რედ. როინ მეტრეველი. გვ. 258.

¹³² ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია. წ. II. ტფ. 1929. გვ. 105.

ზოგადობრივი ცხოვრების წესი საქართველოში უკვე დიდხნის დამკვიდრებული იყო.¹³³

აღსანიშნავია, რომ ფეოდალური ეპოქის დამყარება საფრანგეთშიც განახლებული ლექსიკით იწყება. გარდა ზემოთ აღნიშნული პარალელებისა, ჩვენთვის მნიშვნელოვანია სწორედ ძალაუფლების აღმნიშვნელი ტერმინების ცვალებადობა XI საუკუნის მეორე ათწლეულის საფრანგეთში.¹³⁴ ეს მსგავსება მკაფიოა და ჩვენთვის ის ფეოდალიზმის ენობრივი მახასიათებელია. *dominus* X საუკუნემდე საფრანგეთში ღმერთის და მეფის მნიშვნელობით გამოიყენება, შემდეგ კი გრაფის/სენიორის მნიშვნელობას იძენს, მათ შორის ციხე-სიმაგრის პატრონისაც, რადგან რეალურად ისინი გახდნენ „ქვეყნის“ მბრძანებლები.¹³⁵

სახელმწიფოს, როგორც ერთგვარი სხეულის წარმოდგენა, ჯერ კიდევ პლატონის მოსაზრებებიდან მოდის, ასევე, სხეულის, როგორც მეტაფორის გამოყენება, ადრეული პერიოდიდან შეინიშნება. ქრისტიანულმა კულტურამ ეს სიმბოლური ღირებულება სულ სხვა განზომილებაში გადაიტანა. სხეულის როგორც ძალაუფლების მეტაფორამ საერო ცხოვრებაში ევროპაში კაროლინგების ეპოქაში შეაღწია.¹³⁶ მმართველი კლასის მიერ „თავის“ და „ხელის“ მეტაფორული გამოყენება ძალაუფლების აღმნიშვნელ ტერმინებად კიდევ ერთხელ

¹³³ ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია. წ. II. გვ. 107.

¹³⁴ Ж. Дюби. Трехчастная модель, или Представления средневекового общества о себе самом. Пер. с фр. Ю. А. Гинзбург. М. 2000. გვ. 138.

¹³⁵ Дюби Жорж. Трехчастная модель, или Представления средневекового общества о себе самом. გვ. 142.

¹³⁶ Ж. Ле Гофф, Н. Трюон и история тела в средние века. М. 2008. გვ. 154-168.

მიგვანიშნებს კლასობრივი ბრძოლის ასპექტებზე.

სხეულის ნაწილების ძალაუფლების მეტაფორად გამოყენება არც ქართული ეთნოკულტურული სივრცისთვის იყო უცხო. როგორც ევროპაში, ჩვენშიც აქტიურად გამოიყენებოდა „თავი“ და „ხელი“ ქვეყნის მმართველის და ძალაუფლების აღსანიშნავად. ჩემი აზრით, ფეოდალიზაციის პროცესთან უნდა იყოს დაკავშირებული ისეთი ტერმინის გაჩენა, როგორიცაა ერისთავი. მართალია, ქართულ ეთნოკულტურულ სივრცეში საერისთავოების წარმოქმნა ფარნავაზის ეპოქას უკავშირდება,¹³⁷ მაგრამ მეფის მოხელეების ამგვარი თანამდებობრივი სახელით მოხსენიება გვიანდელ ავტორებს ეკუთვნით. ჩვენ არ ვიცით ზუსტად რა ერქვათ იმ დროის „ქუეყნების“ მმართველებს.

საფრანგეთის და ზოგადად ევროპის X-XI საუკუნეების დოკუმენტებსა და იურიდიულ ტექსტებში, როგორც ჟოროჟ დიუბი შენიშნავს, ამკარაა მმართველი კლასის იდეოლოგიის წნეხი, რომელშიც ძირითადად გამოიყენება ორი ტიპის ენა – ელიტარულ-სამწერლობო და ზეპირსიტყვიერი. დაახლოებით ასეთივე სახის დაპირისპირება შენიშნა ნიკო მარმა ადიშის ოთხთავის ტექსტში. მარის დაკვირვებით, სახარების ტექსტში, ამკარად შეინიშნება კლასობრივი დაპირისპირების ნიშნები. მისი თქმით, ტექსტი ერთ წინადადებაში შეიცავს ე.წ. მაღალი სტილის სიტყვებს და ხალხური მეტყველებისთვის დამახასიათებელ პლასტებს.¹³⁸ ადიშის ოთხთავი IX საუკუნეში კლარჯეთში გადაწერილი, სადაც ყველაზე კარგად იყო განვითარებული ფეოდალური ურთიერთობები. ნიკო მარის ეს მიგნება, მართლაც რომ ფეოდალური ურთიერთობების დამყარების ამსახველი სამხილი უნდა

¹³⁷ მ. ბახტაძე. ერისთავობის ინსტიტუტი საქართველოში. თბ. 2003.

¹³⁸ Н. Я. Марр. Избранные работы. Т. III. Л. 1934. გვ. 353.

იყოს და ამ შემთხვევაშიც საერთო მახასიათებელს პოულობს ევროპასთან.

ასევე საინტერესოა ტერმინის „წვრილი ერის“ განსაზღვრება. „ერი“ ზოგადად მთელი მოსახლეობის აღსანიშნად იხმარებოდა. თუმცა მოგვიანებით გაიმიჯნება. თუ ადრე მოლაშქრეს ნიშნავდა, ანუ როცა მთელი მოსახლეობა იღებდა ლაშქრობაში მონაწილეობას, მოგვიანებით მას სოციალური დატვირთვა მიენიჭა.¹³⁹ როდესაც XI საუკუნის ავტორი ხმარობს ტერმინს „წვრილი ერი“, ესეც სოციალური დაყოფის მანიშნებელია. ეს ტერმინი, ს. ჯანაშიას აზრით, მმართველი ელიტის მიერ შერქმეული ტერმინი უნდა იყოს, რაც კარგად ასახავს კლასობრივ დაპირისპირებას.¹⁴⁰

ამგვარ ოპონირებას და სიტყვების სემანტიკურ ცვალებადობას ე.წ. სოციალური ენის თავისებური კრაზი ეწოდება, რომელიც ევროპაში ფეოდალური ეპოქის დასაწყისად მოინიშნა. როგორც ვნახეთ, ეს მოვლენა არც საქართველოსთვის უნდა ყოფილიყო უცხო.

¹³⁹ ა. ბოგვერაძე. ქართლის პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება IV-VIII საუკუნეებში. გვ. 202-204.

¹⁴⁰ ს. ჯანაშია. შრომები. ტ. I. თბ. 1952. გვ. 272.

თავი IV

Incastelamento

ფეოდალიზაციის ერთ-ერთი მთავარი ნიშანი არის გაციხოვნება, როდესაც ქვეყანა ციხე-სიმაგრეთა ქსელით იფარება, რაც ხელს უწყობს ბოლომდე დამორჩილებელი თავისუფალი მწარმოებლის მიმაგრებას მიწაზე. ციხე, რომელიც ადრე თავდაცვით ფუნქციას ატარებდა, უკვე სოციალური სტატუსითაც აღიჭურვა და ის სენიორის მთავარ იარაღად გადაიქცა მისადმი ვასალურ მდგომარეობაში მყოფთა სამართავად.

ევროპულ მედიევისტკაში სოციალური ურთიერთობების ჩამოყალიბებაში „ციხე-სიმაგრის“ როლზე ყურადღება გაამახვილა იტალიელმა ისტორიკოსმა პ. ტუბერმა. ადრე ითვლებოდა, რომ ციხე-სიმაგრეთა უმრავლესობა უმთავრესად თავდაცვით ფუნქციას ასრულებდა, აღმოჩნდა, რომ ამ ციხე-სიმაგრეთა ძირითადი ნაწილი X-XI საუკუნეებშია აგებული, როდესაც გარეშე მტრების, არაბების, ნორმანების და უნგრელების თავდასხმები ჩავლილი ეპიზოდია, მაგრამ ციხეები ამ პერიოდის ევროპაში სოკოებივით მრავლდება, რასაც ტუბერმა “incastellamento”, ანუ „გაციხოვნების“ პერიოდი უწოდა და ახალი ციხეების, ახალი სოციალური სტატუსით აღჭურვა განვითარებული

ფეოდალიზმისთვის დამახასიათებელ მოვლენად წარმოაჩინა.¹⁴¹

საქართველო ამ კუთხითაც მსგავსებას ამჟღავნებს ე.წ. „ფეოდალური რევოლუციის“ პერიოდის ევროპასთან. ციხე-სიმაგრეთა აგების თვალსაზრისით კახეთის ტერიტორია შესწავლილია და მნიშვნელოვანი დასკვნების გაკეთების საშუალებას იძლევა.¹⁴²

რა ფუნქციის მატარებელია ციხე?

1. ციხე – პოლიტიკური ხელისუფლების ნიშანი.
2. ციხე – ადმინისტრაციული ხელისუფლების ნიშანი.
3. ციხე – „თავადობის“ ნიშანი.
4. ციხე – ქვეყნის დაპყრობის ნიშანი.¹⁴³

ნიკო ბერძენიშვილის აზრით, ვინც ფლობს ციხეს, ის ფლობს ქვეყანას, VIII საუკუნიდან კი ციხეს უკვე არა ხალხი-ერი, არამედ „მთავარი“ ფლობს,¹⁴⁴ იგივე სენიორი. კახეთში ახალი ციხეების წარმოქმნა და სოციალური სტატუსის შექმნა სწორედ, რომ არჩილის „რეფორმას“ უნდა უკავშირდებოდეს. ახალი ერისთავები, ახალი ტადრეულები და ახალი „ქუეყნები“ ჩნდება.¹⁴⁵

საინტერესოა, რა ხდება ამ თვალსაზრისით დასავლეთ საქართველოში?

¹⁴¹ Ю. Л. Бессмертный. «Феодальная революция» X-XI веков? Журн.: «Вопросы истории». М. 1984. N-1. გვ. 59-60; Ж. Дюби. Средние века (история Франции) от Гуго Капета до Жанны д'Арк 987-1460. перевод с французского Г. А. Абрамова, В. А. Павлова. М. 2000. გვ. 78-89.

¹⁴² დ. მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები. წ. II. გვ. 86-117.

¹⁴³ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. წ. VIII. თბ. 1975. გვ. 155.

¹⁴⁴ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. წ. VIII. გვ. 127.

¹⁴⁵ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. წ. VIII. გვ. 167.

დ. მუსხელიშვილის აზრით, ციხე-გოჯის დამცავი რკალის ციხე-სიმაგრეები (აბელათში, კოტიანეთში, შხევის, სენაკში, ეკის, ჭაქვინჯის, წარჩეს, „სათანჯო“, სკური და სხვა) სწორედ, რომ „ფეოდალური სენიორიების“ წარმოქმნას უნდა უკავშირდებოდეს.¹⁴⁶ ეს ციხეები VI-VII საუკუნეებშია აგებული და, ერთი შეხედვით, რა საერთო უნდა ჰქონდეს ჩვენ მიერ განსახილველ პერიოდთან (VIII-IX სს.) და დ. მუსხელიშვილის მოსაზრებაც თითქოს აზრს კარგავს, მაგრამ ეს ერთი შეხედვით. ზემოთ აღნიშნული ციხეები VIII-IX საუკუნეებში ახალ სიცოცხლეს იძენენ, სავარაუდოდ, ახალ სტატუსსაც, რადგან არქეოლოგიურმა გათხრებმა ცხადფევს, რომ ამ პერიოდში კონკრეტულ ციხეებზე ხდება საცხოვრებელი პალატებისა და ეკლესიების მიშენება,¹⁴⁷ რაც ციხეების „სენიორთა“ რეზიდენციებად გარდაქცევაზე უნდა მიუთითებდეს.

მაგრამ ვინ არიან ეს „სენიორები“ და რა ახალი „სენიორიები“ იქმნება ამ პერიოდის დასავლეთ საქართველოში?

ლეონ აფხაზთა მთავარი VIII საუკუნის ბოლოს თავს აღწევს ბიზანტიის გავლენას, აერთიანებს ეგრისს და აფხაზეთს და „აფხაზთა მეფის“ (786-798) ტიტულს იღებს, რაზედაც ვახუშტი ბატონიშვილი მოგვითხრობს:

„ხოლო დაჟდა რა ესე ლეონ მეფედ და დაიპყრო ყოველი ეგრისი, არლარა უწოდა ეგრისი, არამედ აფხაზეთი და განყო ესე ეგრისი და აწ აფხაზეთი რვა საერისთოდ:

¹⁴⁶ დ. მუსხელიშვილი. საქართველო IV-VIII საუკუნეებში. თბ. 2003. გვ. 442.

¹⁴⁷ პ. ზაქარაია. თ. კაპანაძე. ციხეგოჯი-არქეოპოლისი-ნოქალაქევი. ზუროთ-მოდღვრება. თბ. 1991; К. Н. Мелитаури. К. Н. Мелитаури. Крепости до феодальной и раннефеодальной Грузии. Тб. 1972. გვ. 40.

დასუა აფხაზეთს და მისცა აფხაზეთი, ჯიქეთი ვიდრე ზღუამდე და ხაზართა მდინარემდე;

დასუა ცხომს და მისცა ეგრის-იქით ანაკოფია ალანითურთ;

დასუა ბედიას და მისცა ეგრისის აღმოსავლით ცხენისწყლამდე;

ვინაითგან ამასვე ლეონს მოერთნენ ოძრაზოს წილნი, ჭოროხის სამხრეთისანი განუდგნენ ოძრაზოს ერისთავსა, ეწოდა გურია და დასუა მუნ ერისთავი თვისი;

დასუა რაჭა-ლენხუმსა;

შორაპანისვე, რიონს და ხანის-წყლის აღმოსავლეთისა ლიხამდე სრულად არგუეთისა;

დასუა ქუთათისს ვაკისა, ოკრიბისა და ხანის-წყლის დასავლით გურიადღე და რიონს დასავლით ცხენისწყლამდე.

ამანვე აღაშენა ქუთათისი ქალაქი და ციხე ჰყო საყდარი აფხაზთა მეფისა, ვითარცა ანაკოფია ჰყო ტახტად მეორედ ესე ქუთაისი – ამან ლეონ მოაწყო აფხაზეთი და განაგო ყოველივე“.¹⁴⁸

როგორც ვხედავთ, ლეონ მეფემ მნიშვნელოვანი რეფორმა გაატარა „აფხაზთა სამეფოში“, რის შედეგადაც გაჩნდა ახალი საერისთავოები – „ქუეყნები“, რასაც ფეოდალური ფენის საკმაო გაძლიერება უნდა მოჰყოლოდა. ყველა ამ ახალ წარმოქმნილ „ქუეყანას“ საკუთარი ცენტრი უნდა ჰქონოდა ციხე-სიმაგრის სახით. იგივე ერისთავის რეზიდენცია, რომელიც ხელს შეუწყობდა ამ ტერიტორიაზე მცხოვრები თავისუფალი მეთემის მიწაზე მიმაგრებას და სრულ დაყ-

¹⁴⁸ ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. IV. თბ. 1973. გვ. 796.

მეგობას. ყოველივე ეს კი განვითარებული ფეოდალიზმის ერთ-ერთი დამახასიათებელი ნიშანია. ლეონის ამგვარ რეფორმაში მიწების ხელახალი გადანაწილება უნდა ვიგულისხმოთ, ხდება მთისა და ბარის გაერთიანება (რამდენადაც ეს დასავლეთ საქართველოში შეიძლება წარმოვიდგინოთ). „აფხაზთა“ სამეფო ამ პერიოდში ცხოვრების ახალ სოციალურ-პოლიტიკურ საფეხურზე გადადის, რაც კიდევ ერთხელ გვაფიქრებინებს, რომ განვითარებულ ფეოდალიზმზე გარდამავალ პერიოდად VIII საუკუნე მონიშნოთ.

მოკლედ შევნიშნავ, რომ ლეონის მიერ შექმნილი საერისთავოები არ წარმომიდგენია იმთავითვე სენიორებად, ასეთი დასკვნა მიაბიტური იქნებოდა. ზემოთ აღვნიშნე, რომ ეგრისის სამეფოს პერიოდის ციხეები მოგვიანო პერიოდში ერისთავთა ან სენორთა რეზიდენციას უნდა წარმოადგენდნენ. 2014 წლის აგვისტოში თსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის მიერ მოეწყო სტუდენტთა და პროფესორ-მასწავლებელთა ისტორიულ-გეოგრაფიული საველე ექსპედიცია,¹⁴⁹ რომელიც სწორედ ამ რეგიონის ციხეებისა და მის მიმდგომი ქვეყნების შესწავლას დაეთმო. დაზვერივთმა სამუშაოებმა კიდევ ერთხელ გამიძყარა მოსაზრება, რომ ეს ციხეები „აფხაზთა“ სამეფოს ფეოდალიზაციის პროცესში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ. მაგალითისთვის მოვიყვან ამ ექსპედიციის დროს კონკრეტულ ძეგლზე დაკვირვების შედეგად გაჩენილ მოსაზრებას. სენაკის მუნიციპალიტეტის ლესიჭინეს თემის სოფელ კვაუთში მაღალ გორაკზე ტყეში დგას დარბაზული ტიპის ეკლესია, რომლის გუმბათი ჩამონგრეულია,

¹⁴⁹ ექსპედიციის ანგარიში წაკითხულ იქნა თსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის სასწავლო-სამეცნიერო ინსტიტუტის სხდომაზე 2014 წლის 21 ნოემბერს.

ინტერიერში საღებავის კვალი ფრაგმენტულად არის შერჩენილი. გვიანდელი ალდგენის კვალი აშკარაა. ეკლესიას გარშემო საკმაოდ გამაგრებული გალავანი აკრავს. სპეციალისტებთან კონსულტაციის შედეგად დავადგინეთ, რომ კონკრეტული დარბაზული ტიპის ეკლესია IX-X საუკუნეების ძველად უნდა მივიჩნიოთ. თუმცა არის ერთი მნიშვნელოვანი გარემოება, მიუხედავად იმისა, რომ აღნიშნული ეკლესიის ეზოში არ ჩანს არავითარი საყოფაცხოვრებო ნაგებობის კვალი, მე ის ციხის ნაწილად მიმაჩნია. აღნიშნული ეკლესია ძველად არსებული გზის მახლობლად დგას. ადგილობრივების გადმოცემით, ეს გზა, რომელიც უკვე გაუქმებულია და ტყითაა დაფარული, XX საუკუნის 50-იან წლებამდე გამოიყენებოდა და ამ გზით აქაური მოსახლეობა მარტვილში გამართულ ბაზრობაზე ჩადიოდა. ტაძრის ეზოში დგას უზარმაზარი მუხის ხე, რომელიც კარგად მოჩანს სოფელ ბეთლემში არსებული სათვალთვალ კოშკიდან. ეს უკანასკნელი თავის მხრივ, უკავშირდება ციხე-გოჯის ჩრდილო-დასავლეთით გორაკზე შემორჩენილ უკანასკნელ კოშკს. კვაუთის ეკლესიის გარშემო პ. ზაქარაიას არავითარი არქეოლოგიური სამუშაოები არ უწარმოებია, რადგან ის არსად არ არის აღნიშნული მის შრომებში. სავარაუდოდ იმიტომ რომ, მას, საკულტო ნაგობობად აღიქვამდა. ექსპედიციის დროს მიმდებარე ტერიტორიაზე ჩატარებულმა დაზვერვითმა სამუშაოებმა გაგვიჩინა ეჭვი, რომ აქ ოდესღაც ციხე-სიმაგრე უნდა მდგარიყო, რომელიც, სავარაუდოდ ადრეულ პერიოდში იმ სისტემაში იქნებოდა ჩართული, რომლითაც ე.წ. ნოქალაქევის „ქვეყანა“ დასერილი. მოგვიანო პერიოდში კი, რომელიმე ფეოდალის რეზიდენცია უნდა ყოფილიყო. ციხე გარემოზე აშკარად დომინირებს, ის მდებარეობს ძველ გზაზე, რაც ციხის ერთ-ერთი მთავარია მახასიათებელია,

ზოგადად ციხე ან გზაზე შენდება, ანდაც გზას თავისკენ მიიზიდავს. აღსანიშნავია, რომ იმ გორაკს, რომელზედაც კვაუთის ღვთისმშობლის ეკლესია დგას, უკანა მხრიდან 18 კილომეტრში აბედათის ციხე აკრავს, რომელიც ერთ-ერთი მთავარი სიმაგრე იყო ციხე-გოჯის თავდაცვით სისტემაში. აღნიშნული ციხე გვიან პერიოდად გამოიყენებოდა, როგორც ფეოდალის რეზიდენცია. სწორედ ამ ციხეზე აღინიშნება პერიოდულად განახლების კვალი, იქნება ეს მცირე ზომის ეკლესია თუ საყოფაცხოვრებო დანიშნულების ნაგებობის ნაშთი. სპეციალისტების აზრით, ამგვარი მინაშენები ციხეზე VII-IX საუკუნეებში უნდა განხორციელებულიყო, რაც ჯიუტად ემთხვევა, ჩემი აზრით, ციხეების ახალი სოციალური ბატონობის სტატუსით აღჭურვის პერიოდს.

უნდა ითქვას, რომ ლეონის სამეფოს სტრუქტურალიზაცია თვისობრივად განსხვავდება არჩილის მიერ VIII საუკუნის I ნახევარში კახეთში გატარებულ „რეფორმისგან“. თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ მათი დროში თანხვედრა საინტერესო ფაქტია, რადგან კახეთისა და „აფხაზთა“ სამეფოები თითქმის იდენტური პროცესების შედეგად ყალიბდება, რასაც მთიელთა *receptio* უწყობს ხელს. „აფხაზთა“ სამეფოს შემთხვევაში ეს ჩრდილოეთიდან მიღებული ტომებია, კახეთში კი წანარების ტომი ჩამოდის, რომლის დომინანტობით ყალიბდება აღნიშნული სამეფო.

მირის გარდაცვალების შემდეგ არჩილმა ძმის ანდერძის თანახმად: *„მოუწოდა ერისთავთა ქართლისათა და მისცნა ძმისწულნი მისნი:*

ერთი მისცა მამისა ძმისწულსა მისსა, შვილსა გუარამ კურაპალატისასა, რომელსა ჰქონდა კლარჯეთი და ჯავახეთი:

მეორე მისცა პიტაქსსა ნათესავსა ფეროზისსა, რომელი მთავრობდა თრიალეთს, ტაშირს და აბოცს;

მესამე მისცა ნერსე ნერსესიანსა, რომელი იგი იყო წარჩინებული ვახტანგ მეფისა;

მეოთხე მისცა ადარნასე ადარნასიანსა და ორთავე ამთ განუყო ზენა სოფელი, რომელი არს ქართლი.

მეხუთე მისცა ვარაზმანს და მისცა კოტმანითგან ქურდისხევამდე; იყო ესე ვარაზმან ნათესავი სპარსთა ერისთავისა ბარდაველისა, რომელი იყო დედის მამა ვახტანგ მეფისა;

მექექსე მისცა ჯუანშერ ჯუანშერიანსა, რომელი იგი იყო ნათესავი მირიან მეფისა, შვილითაგან რევისათა და მისცა ჯუარ და ხერკი და ყოველი მთიულეთი მანგლისის ხევი და ტფილისი. ნაწილი არჩილისი იყო განზოგებით გამონაყოფი ხევთაგან და განუტევა მთავარი ესე ცოლებითურთ თვი-თვისად ადვილად“ ხოლო არჩილი მოვიდა „კახეთად და ყოველთა ტაძრულთა მისთა მიუბოძა კახეთი და აზნაურ ყენა ივინი“. ¹⁵⁰

ამჯერად ჩვენ არ შევეხებით ჯუანშერთან მოხსენებულ ერისთავთა იდენტიფიკაციის საკითხს, რადგან ჩვენთვის მნიშვნელოვანია ამ „რეფორმის“ (ჩემი აზრით, რომლის ლოგიკურ გაგრძელებას ლეონის რეფორმა წარმოადგენს) არსი, სადაც კარგად აისახა იმ პერიოდის ისტორიულ-გეოგრაფიული ცვლილებები. ¹⁵¹ ნ. ბერძენიშვილის თქმით არჩილის „რეფორმის“ მთავარი აქცენტი იმაში მდგომარეობს,

¹⁵⁰ ჯუანშერი. ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. I. თბ. 1955. გვ. 241.

¹⁵¹ დ. მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები. წ. II, გვ. 70; მ. ბახტაძე. არჩილ მეფის „რეფორმის“ შესახებ. თბ. 2004.

რომ მოხელე ერისთავები ამიერიდან შემკვიდრე ერისთავებად, მფლობელებად იქცნენ.¹⁵²

არჩილისა და ლეონის „რეფორმების“ შედეგად იქმნება ახალი „ქუეყნები“, ხდება მთისა და ბარის გაერთიანება ერთ პოლიტუკურ სუბიექტად, (ამიერიდან მათ ერთი „მთავარი“ სენიორი განაგებს). ყოველ „ქვეყანას“ თავისი ცენტრი აქვს, რადგან „ქვეყანა“ უცენტროდ ვერ წარმოჩინდება, როგორც ცენტრი „უქვეყნოდ“. ამიტომ ადვილი მისახვედრია, თუ რატომ ჩნდება ამდენი ციხე-სიმაგრე სწორედ არჩილისა და ლეონის რეფორმების შედეგად მათ დაქვემდებარებულ ტერიტორიებზე. ციხე-სიმაგრეთა პარალელურად ინფოდალიზაციას ხელს უწყობს ქალაქების წარმოშობისა და გაძლიერების პროცესი,¹⁵³ საქართველოში ეს ყველაფერი ჯიუტად VIII-IX საუკუნეებზე მოდის.¹⁵⁴ პერიოდზე, რომელიც განვითარებული ფეოდალიზმზე გარდამავალ პერიოდად მიმაჩნია. ამ პროცესების შედეგი უნდა იყოს ცოტა

¹⁵² ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. წ. IX. თბ. 1979 გვ. 158 (ამ მხრივ საინტერესოა ტაო-კლარჯეთის ეგრედწოდებული კოლონიზაციის პროცესი, რამაც ახალი „სახლების“ და სენიორების წარმოქმნას შეუწყობ ხელი).

¹⁵³ Ж. Ле Гофф. Интеллектуалы в средние века СПб 2003; Ж. Ле Гофф. Цивилизация средневекового запада (общая редакция Ю Л Бессмертного), СПб. 2000.

¹⁵⁴ Ш. А. Месхия. Города и городской строй феодальной Грузии. Тб. 1959. გვ. 26-38; ლ. ჭილაშვილი. „ახალქალაქობის ხანა“. ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში. II. თბ. 1970. გვ. 71-82. ლევან ჭილაშვილი შენიშნავს, რომ IX საუკუნიდან მოყოლებული იქმნება ახალი ქალაქები, ამ დროისთვის სოფლის მეორეობის დარგების გამოყოფა რეალურია, რისი შედეგადაც არაერთი ქართული ფეოდალური ქალაქი არ ჩნდება (გვ. 85). იქვე სვამს შეკითხვას, ეს წმინდა ქართული მოვლენაა თუ სხვაგანაც არსებობს ასეთი ფაქტები. X-XI საუკუნეების ევროპული ქალაქების წარმოქმნას ეხება ფაკლე გოფი და ამ ფაქტს სწორედ ფეოდალიზაციის პროცესს უკავშირებს, ე.წ. „ფეოდალური რევოლუციის“ ეპოქას.

მოგვიანებით საქალაქო ტიპის კომუნების არსებობაც საქართველოში,¹⁵⁵ რაც, ასევე, იდენტურია ევროპული ქალაქებისა, რომელთაც დაყმევებული კლასისთვის თავისუფლების იმედი მოჰქონდა. სამწუხაროდ, საქართველოში ქალაქების ისტორია განსხვავებულად წარიმართა, რაც შემდგომში ფეოდალური ურთიერთობების განვითარებაზეც აისახა.

ჩემი აზრით, სოციალური კუთხით ძალზედ მნიშვნელოვანია მდინარეების, ბზიფისა და კოდორის ხეობებში ციხე-სიმაგრეთა არსებობა. მ. ლორთქიფანიძის აზრით, ისინი VIII საუკუნეში უნდა იყოს აგებული და ჩრდილოეთიდან აღანთა შესაჩერებლად გამოიყენებოდა.¹⁵⁶ შესაძლოა, VIII საუკუნის საწყის ეტაპზე ასეც ყოფილიყო, მაგრამ მას შემდეგ, რაც ლეონ მეფემ აფხაზეთი რვა საერისთავოდ დაყო მეტნაკლებად მოხდა მთისა და ბარის გაერთიანება ერთ საერისთავოში ანუ „ქუეყანაში“. ცხუმის საერისთავო ამ პერიოდისთვის თავის საზღვრებში საკუთრივ აღანებსაც აერთიანებს. ამიტომ, სავარაუდოდ, ეს ციხეები პოლიტიკურ ბატონობასთან ერთად სოციალური დაყმევებისთვისაც გამოიყენება, რადგან მთის შერწყმა ბართან, ბარის არისტოკრატიის გაძლიერების მცდელობას ნიშნავს.¹⁵⁷

ლეონის რეფორმის შემდეგ „აფხაზთა“ სამეფოში ორი ციხე-ქალაქი იძენს მთავარ სტატუსს – ქუთაისი და ანაკოფია. ქუთაისის მნიშვნელობა VIII საუკუნის პირველ ნახევარშიც აქტუალურია აფხაზეთში გახიზნული არჩილისთვის, „წარვალ და დავემენები ციხე-

¹⁵⁵ შ. მესხია. საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში. თბ. 1962.

¹⁵⁶ მ. ლორთქიფანიძე. ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება (IX-Xსს). თბ. 1963. გვ. 197.

¹⁵⁷ თ. ლუნდუა. ნ. ფიფია. პრიმიტიული კომუნიზმი. პროტოფეოდალიზმი, ფეოდალიზმი (მასალები სალექციო კურსისთვის). ნაწ. VII. თბ. 2009. გვ. 17.

გოჯს და ქუთათის“, ეუბნება იგი ლეონს. აგრეთვე „დავფლა საყდარსა ქუთათისსა რათა იბოვოს იგი საწამებლად სამკვიდროსა ჩვენისა“. აქ უკვე აშკარაა ციხე-გოჯისა და ქუთათისის მეტოქეობა. ქუთათისი თანდათან იღებს ახალ პოლიტიკურ და სოციალურ სტატუსს, რომელიც დროებით ციხე-გოჯმა მიისაკუთრა. ვფიქრობ დედაქალაქის გადატანა შიდა ტერიტორიაზე თავდაცვის მეტი შანსებით იყო ნაკარნახევი.¹⁵⁸

მეორე მნიშვნელოვანი ცენტრი „აფხაზთა“ სამეფოში არის ანაკოფია, „ვითარცა ანაკოფია ჰყო ტახტად მეორედ ესე ქუთათისი“.¹⁵⁹ საყურადღებოა ერთი ფაქტი, რომ ანაკოფია არა საკუთრივ აფხაზთა საერისთავოში, არამედ ცხუმის (ქალაქი აფშილეეთისა-ცხუმი) შემადგენლობაშია შეყვანილი, თუმცა „მატიანე ქართლისაჲ“ მას, როგორც „თავადი ციხე აფხაზეთისა“ მოიხსენიებს.¹⁶⁰ აქ კი საკუთრივ აფხაზეთია ნაგულისხმევი და არა მთელი დასავლეთ საქართველო. XVII საუკუნის I ნახევრამდე ოდიშის სამთავროს ეთნიკური საზღვარი ანაკოფიაზე გადიოდა. აღსანიშნავია, რომ ოდიშის ერისთავები და შემდეგ მთავრები აფხაზეთზეც ავრცელებდნენ თავიანთ პოლიტიკურ გავლენას, რაც, სავარაუდოდ ანაკოფიის „თავადი ციხის“ მეშვეობით ხორციელდებოდა. როგორც ჩანს, ეს ციხე გვიან შუასაუკუნეებამდე ინარჩუნებს თავის სოციალ-პოლიტიკურ მნიშვნელობას.

IX-X საუკუნეებში ციხე რომ აუცილებელია ატრუბუტია სე-

¹⁵⁸ დ. მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები. წ. II. გვ. 82.

¹⁵⁹ ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 796.

¹⁶⁰ მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. I. თბ. 1955. გვ. 317.

ნიორალურ ურთიერთობებში ნათლად ჩანს ნარატიული და დოკუმენტური მასალიდანაც. ქართული ნარატიული წყაროები ამ მხრივ კარგადაა განხილული, ამიტომ IX-X საუკუნეების მიჯნის ერთ დოკუმენტს მოვიყვან სადაც ნათლად ჩანს ციხის მნიშვნელობა საკუთარი მამულის და მისი მიმდგომი ქვეყნის განკარგვისთვის. ესაა ბეგარის დადების დოკუმენტი შიომღვისმისთვის:

... ჩავე მე, მიქაილ მემღუმე და ჩავიტანენ ჩემნი ლავრანი ცხვერელნი[ი]. **დაუწყე ჩემსა მამულსა შიგან ციხესა გება**, დავდგი ჴევისა კერძოდ უკეთესი კოშკი შიგნით; და გარეთ უკეთესი სახიზრო ცხვერელთა ჴქონდეს.

დავიდევე ერთი დღე ანეული ციხისა ბეგარი, ერთი დღე სამკალი, ერთი დღე საღეწავი; თუ [ი] გრივი გამოვიდეს, **ცხრა გრივი პატრონსა** და მეათე ცხვერელთა.

... გარდავე ლიხთ-იმერით და მოვიდე თავისუფლებისა ბრძანება კოსტანტინესა და ბაგრატიისი, კახთა მეფეთა ფალღესი და კუ[ი]რიკესი.“¹⁶¹

მოყვანილი დოკუმენტიდან გარგად ჩანს, თუ რა მნიშვნელობა ენიჭება ციხის აგებას ფეოდალური მამულის ფლობისთვის.

VIII-IX საუკუნეები – ესაა ციხე-სიმაგრეთა პერიოდი ქართულ ეთნოკულტურულ სივრცეში. მას, ასევე, ემთხვევა ახალქალაქობის ეპოქა, რომელიც აუცილებელი ატრუბუტია საზოგადოების ახალ ეტაპზე გადასასვლელად. სწორედ ამ პირობებში ხდება თავისუფალი მწარმებლის სრული დაფიქვება ფეოდალიზმის გამარჯვება.

¹⁶¹ ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. II. გვ. 4.

თავი V

„ხევის“ სოციალური სტრუქტურა „აფხაზთა“ სამეფოში

VIII საუკუნის სოციალური ტეხილის დროს ხევების გაერთიანება ხდება, შემდგომში კი ამ ხევების საფუძველზე მთა და ბარი ერთიანდება ერთ „ქვეყნად“. ¹⁶² აღსანიშნავია, რომ ეს ტეხილი სიტყვითაა სემანტიკურ ცვლილებებშიც აისახა. ივანე ჯავახიშვილის დაკვირვებით, ქვეყანას „სოფელი“ ეწოდებოდა, სოფელს კი, „დაბა“. VIII საუკუნიდან მოყოლებული „ქვეყანა“ იმ მნიშვნელობით იხმარება, რომელიც დღესაა მიღებული, ან რომელიმე ისტორიულ-გეოგრაფიული რეგიონის აღსანიშნად. ¹⁶³ ა. ბოგვერაძე, ამგვარ ტეხილს სასოფლო თემების, ანუ ოდესღაც თავისუფალი დაბების არსებობისას IX საუკუნეში ხედავს. მისი აზრით, როდესაც ეს თავისუფალი დაბები ფეოდალთა მფლობელობაში მოექცა, სწორედ მაშინ უნდა დამკვიდრებულიყო ტერმინი „სოფელი“. ა. ბოგვერაძე

¹⁶² ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. თბ. 1990. გვ. 61-196; დ. მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები. წ. II. თბ. 1980. გვ. 114.

¹⁶³ ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. ტ. II. თბ. 1965. გვ. 6.

ფიქრობს, რომ ტერმინი „სოფელი“ „უფლებიდან“ მოდის, რასაც, თავის მხრივ ფეოდალიზმის განვითარების ეტაპს უკავშირებს.¹⁶⁴

ამ ხრივ აღმოსავლეთ საქართველოს სოციალური სტრუქტურა ფუნდამენტურად შესწავლილია. საინტერესოა დასავლეთ საქართველოს, კერძოდ კი მეგრულ-ჭანური მოსახლეობის განსახლების არეალში ამგვარი სოციალური ერთეულების არსებობა და მათი გავლენა „ქუეყნების“ ჩამოყალიბებაზე იტორიულ-გეოგრაფიული თვალსაზრისით. ჩემ ინტერესს წარმოადგენს „აფხაზთა“ სამეფოს პერიოდი, მაგრამ, ვინაიდან იმ პერიოდის დასავლურქართული სამეფოს სოციალურ სტრუქტურაზე ძალიან ცოტა ცნობა გაგვანია, ამიტომ გვიხდება მოგვიანო პერიოდის, უფრო სწორად, გვიანიფეოდალური ეპოქის დოკუმენტების და წყაროების მოხმობა. სწორედ მათ საფუძველზე განვიხილავ ხევის სოციალურ სტრუქტურას. მართალია ეპოქალური აცდენა დიდია, მაგრამ ამ ტიპის სოციალური ტერმინების სახელწოდება და მათი სემანტიკური დატვირთვა ჩემი აზრით, თითქმის არ უნდა შეცვლილიყო.

„აფხაზთა“ სამეფოს ადმინისტრაციული მოწყობის შესახებ ინფორმაციას მხოლოდ ვახუშტი ბატონიშვილთნ ვხვდებით, იგი საუბრობს ლეონ აფხაზთა მეფის მიერ საერისთავოების ჩამოყალიბების შესახებ: *„ხოლო დაჟდა რა ესე ლეონ მეფედ და დაიპყრო ყოველი ეგრისი, არღარა უწოდა ეგრისი, არამედ აფხაზეთი და განყო ესე ეგრისი და აწ აფხაზეთი რვა საერისთოდ:*

დასუა აფხაზეთს და მისცა აფხაზეთი, ჯიქეთი ვიდრე ზღუამდე და ხაზართა მდინარემდე;

¹⁶⁴ ა. ბოგვერაძე. ქართლის პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება IV-VIII საუკუნეებში. გვ. 157-158.

დასუა ცხომს და მისცა ეგრის-იქით ანაკოფია ალანითურთ;
დასუა ბედას და მისცა ეგრისის აღმოსავლით ცხენისწყლამდე;
ვინათგან ამასვე ლეონს მოერთნენ ოძრაზოს წილნი, ჭო-
როხის სამხრეთისანი განუდგნენ ოძრაზოს ერისთავსა, ეწოდა გურია
და დასუა მუნ ერისთავი თვისი;

დასუა რაჭა-ლენჩუქსა;

შორაპანისვე, რიონს და ხანის-წყლის აღმოსავლეთისა ლი-
ხამდე სრულად არგუეთისა;

**დასუა ქუთათისს ვაკისა, ოკრიბისა და ხანის-წყლის დასავ-
ლით გურამდე და რიონს დასავლით ცხენისწყლამდე.**

ამანვე აღაშენა ქუთათისი ქალაქი და ციხე ჰყო საყდარი აფ-
ხაზთა მეფისა, ვითარცა ანაკოფია ჰყო ტახტად მეორედ ესე ქუთაისი
– ამან ლეონ მოაწყო აფხაზეთი და განავო ყოველივე“.¹⁶⁵

„აფხაზთა“ სამეფოში რომ ნ საერისთავო რომ არსებობდა
დანამდვილებით ვიცით. არავითარი ცნობა არ გაგვაჩნია გურიის და
ქუთაისის საერისთავოების შესახებ. მ. ბახტაძის აზრით, ცნობების
უქონლობა სრულაც არ ნიშნავს იმას, რომ ეს ადმინისტრაციული
ერთეულები არ არსებობდა. სავარაუდოდ, შემდეგში ისინი უნდა გაუქ-
მებულიყვნენ, მით უმეტეს, რომ ასეთი მაგალითები ქართულ რეალო-
ბაში მოგვეპოვება.¹⁶⁶

ამჯერად გაკვრით შევეხებით ქუთაისის საერისთავოს, რო-
მელსაც, სავარაუდოდ, „სამოქალაქო“, ანუ მის გარშემო არსებული
საუფლო ტერიტორიაც გააჩნდა. ნ. ბერძენიშვილს პროკოპის დროინ-

¹⁶⁵ ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის
ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სი-
მონ ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. IV. თბ. 1973. გვ. 796.

¹⁶⁶ მ. ბახტაძე. ერისთავობის ინსტიტუტი საქართველოში. თბ. 2003. გვ. 129.

დელი მოხერისი/მუხერისი და ქუთაისის სამოქალაქო ერთი და იგივე „ქვეყნად“ მიაჩნია.¹⁶⁷ მეც ვიზიარებ ამგვარ დაკვირვებას და რამდენიმე არგუმენტს შევმატებ.

პროკოპის მიხედვით, მოხირისი ეწოდება ლაზიკის ყველაზე მდიდარ მხარეს, სადაც მდინარე იპპისი (ცხენისწყალი) ჩამოედინება (Proc.BG.VII. 17).¹⁶⁸ Notitia dignitatum-ში იხსენიება გეოგრაფიული პუნქტი Mochora, სადაც რომაული გარნიზონი იდგა. ს. ყაუხჩიშვილს პროკოპის მოხერისისა და Mochora-ს იდენტურობა დასაშვებად მიაჩნია.¹⁶⁹ ჩემი აზრით, სახელწოდება მოხერისი/მუხერისი ბერძნული სიტყვა ხორადან უნდა მოდიოდეს, რაც პოლისის გარშემო არსებულ სავარგულ ტერიტორიას ნიშნავს. საიდანაც შემდგომში ნაწარმოები უნდა იყოს მეგრული სიტყვა მუხური და ხორუა (ქართ. მხარე. დასახლება. სამოსახლო. ამაზე დაწვრილებით იხ. ქემოთ.). მოხერისი, სავარაუდოდ, ქუთაისის სამოქალაქოს ნაწილს უნდა მოიცავდეს. ეს კარგად ჩანს წყაროებიდანაც. თვითონ სიტყვა ქუთაისის სამოქალაქოც გულისხმობს იმას, რომ ქუთაისს ჰქონდა რაღაც მიმდგომი ტერიტორია. თუ ასეთი მდგომარეობა ადრევეა სავარაუდებელი, მაშინ სრულებითაც არ არის გასაკვირი, რატომ ემთხვევა ერთმანეთს მოხერისის და ქუთაისის სამოქალაქოს საზღვრები.

¹⁶⁷ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. თბ. 1990. გვ. 522-537.

¹⁶⁸ პროკოპი კესარიელი. გეორგია. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა. ტ. II. თბ. 1965. გვ. 140; 208-209.

¹⁶⁹ Notitia dignitatum. Or. XXXVIII. გეორგია. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცეს და განმარტებები დაურთეს ალექსანდრე გამყრელიძემ და სიმონ ყაუხჩიშვილმა. ტ. I. თბ. 1961. გვ. 175-176.

შინაარსობრივი ტრანსფორმაცია ასე წარმომიდგენია:

$\chi O P \alpha$ = ანტიკური პოლისის მიმდგომ ტერიტორია, ანუ „სამოქალაქო“

$\chi O P \alpha$ = მოხირისი (მუხური)

მოხირისი (მუხური) = ქუთაისის სამოქალაქო.

ახლა რაც შეეხება საკუთრივ „ხევს“.

დასავლეთ საქართველოს შესახებ დღემდე შემორჩენილ სამართლის ძეგლებში, საეკლესიო საბუთებსა თუ სასისხლო სიგელებში, რომლებიც ოდიშის სამთავროს შეეხება, მოურავი მხოლოდ ვამეყ III (1658-1661) დადიანის დროინდელ საბუთებში მოიხსენიება.¹⁷⁰ თუმცა არის გამონაკლისი – გიორგი I ლიპარტიანის შეწირულობის წიგნი, სადაც ვინმე მოურავი სეხნია ნეუსაძე იხსენიება. თუმცა აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ის იყო სათავადოს „სალიპარტიანოს ქუეყნის“ მოურავი და არა ოდიშის სამთავროს მოურავი.

1633 წელს იტალიელი მისიონერები ღონ არქანჯელო ლამბერტი და ღონ ჯუზეპე ჯუდინე მილანელი, გორიდან სამეგრელოში წავიდნენ, ლევან II (1611-1657) დადიანმა ისინი კეთილად მიიღო და საცხოვრებელიც მიუჩინა. მისიონერებს წიფურიაში (დღევანდელი სოფელი თავილონი (გალის რ-ნი) და სოფელ შამგონის ნაწილი (ზუგდიდის რ-ნი) ერთი ცარიელი ეკლესია მოსწონებიათ და ეს ეკლესია

¹⁷⁰ ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. II. ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფესორმა ი. დოლიძემ. თბ. 1965. გვ. 223; ს. კაკაბაძე. დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები. წ. I. ტფ. 1921. გვ. 60.

მთავრისათვის იმ მხარის „გოვერნადორეს“ პირით უთხოვიათ. მ. თამარაშვილი „გოვერნადორეს“ თარგმნის, როგორც მოურავი.¹⁷¹

ზემოთ აღნიშნული „გოვერნადორე“ არის თუ არა მოურავი, არ ვიცით, თუმცა ერთი რამ ნათელია: წიფურას მხარეს თავისი გამგებელი ჰყავს, სავარაუდოდ, ეს მხარე უშუალოდ სამთავრო დომენში შედის, რადგან მისიონერები წიფურას ეკლესიას რომელიმე მღვდელმთავარს ან თავადს კი არ თხოვენ, არამედ უშუალოდ მთავარს.

ოდიშის სამთავროში არსებობდა როგორც მთავრის და თავადის, ასევე, საკათალიკოსო მოურავები, რომელთაც უშუალოდ მთავარი ნიშნავდა.¹⁷²

ვამეყ III (1658-1661) დადიანის ერთ-ერთ შეწირულობის წიგნში ვკითხულობთ: „თქვენ კ(ათალი)კ(ო)ზს ბატონს ზაქარიას ასრე და ამ პირსა [ზედა], რომე სენაკის საყდარი გვთხოვეთ და მოგეცით მისის შეწირულის მამულითა და სასახლეებითა... აგრეთვე საკათალიკოზოს საქმეზედ დაგველაპარაკნეთ სხვა და სხვა მოურავი იღა და ანუ არც ამ სენაკზედ და არც საკათალიკოზოს მამულზედ მოურავი არ დაგიყენოთ თქვენთ უნებლიეთ“.¹⁷³

შეწირულობიდან ჩანს, რომ სენაკში მთავრის მოურავი იჯდა, ასევე, მთავრის მოურავი იჯდა საკათალიკოსო მამულში, სავარაუ-

¹⁷¹ მ. თამარაშვილი. ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის. ნამდვილი საბუთების შემოტანითა და განმარტებით XVIII საუკუნიდან ვიდრე XX საუკუნემდე. ტფ. 1902. გვ. 173.

¹⁷² ბ. კვარაცხელია. მმართველობა და სამართალი სამეგრელოს (ოდიშის) სამთავროში XVI-XIX საუკუნეებში. დისერტაცია იურიდიულ მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. თბ. 2004. გვ. 91.

¹⁷³ ბ. კვარაცხელია. მმართველობა და სამართალი სამეგრელოს (ოდიშის) სამთავროში XVI-XIX საუკუნეებში. გვ. 59-60.

დოდ, საკათალიკოსო მოურავთან ერთად, რადგან საუბარია „სხვადასხვა მოურავზე“. საინტერესოა, რომ მთავარი პირობას დებს, რომ საკათალიკოსოსთვის შეწირულ სენაკზედ და საკათალიკოსო მამულში კათალიკოზის დაუკითხავად მოურავს არ დანიშნავს.

საკათალიკოსო მამულში კათალიკოსის მოურავთან ერთად მთავრის მოურავი რომ იჯდა, მიუთითებს ვამეყ III დადიანის კიდევ ერთი შეწირულობის წიგნი, სადაც ვკითხულობთ: ასრე რომე, საკათალიკოზო მამულები სადაც იყო, ყველგან ვინ გინდა ვის სახელით ქონდა საბატონოს კაცებსა (ხაზი ჩვენია – ა. ჩ.) ბატონო კათალიკოზო, თქვენ მოინდომეთ და დაგვეაჯენით. და ჩვენ გისმინეთ აჯა და მოხსენება თქვენი და გარდაგვიგდია საკათალიკოზოს მამულზედა და ალაგებზედ ყოველგან მოურავი ჩვენს საბატონოში (ე. ი. ოდიში – ა. ჩ.).¹⁷⁴

ასრე რომე, ჩვენმა შემდგომმა ბატონმა და დედოფალმა და კათალიკოზმან ბიჭვინტისა ღმრთისმშობლის მამულსა და ალაგებზე თუ არ იმავ ხატის ყმა, სხვა კაცი მოურავად არ დავსვათ და არცა ვის სახელით მივსცეთ.¹⁷⁵

საბუთებიდან ვერ ვარკვევთ, კონკრეტულად რა მოვალეობა ჰქონდა მოურავს ოდიშის სამთავროში. თუმცა უნდა ვივარაუდოთ, რომ ისევე როგორც აღმოსავლეთ საქართველოში, ოდიშის სამთავროშიც ანალოგიური ფუნქციები ეკისრებოდა.

ლევან II (1611-1657) დადიანის დროინდელი ოდიშის სამთავროს აღმინისტრაციული მოწყობის თვალსაზრისით საინტერესოა

¹⁷⁴ აქ იგულისხმება ოდიში, ვამეყ III დადიანი ამ შეწირულობას ხელს აწერს, როგორც იმერეთის მეფე (1660-1661), ამიტომ „ჩვენს საბატონოში“, ჩვენი აზრით, ოდიში უნდა იგულისხმებოდეს.

¹⁷⁵ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II. გვ. 223.

ინფორმაციას გვაძლევს ერთი ფიცის წიგნი, რომელშიც ვკითხულობთ: „ესე აუარებელი ფიცი, წიგნი და პირი დაგიწერეთ და მოგახსენეთ ჩვენ შანგულია ქაიხოსრო და (უნდა იყოს – ჯოდერია ზარიამ)¹⁷⁶ თქვენ დადიანსა ბატონსა ლევანს ასრე და ამ პირსა ზედან, რომე საკ-ზე და საცაიშლო მამულზედან, **სახევისთაოზედან**, და სათქუნოს საქმეზედან ვყარყამობთით და აწე თქვენ გაგვარიგეთ“.¹⁷⁷

ჩემი ყურადღება ყურადღება მიიქცია ტერმინმა „სახევისთაოზედან“. როგორც ჩანს, ლევან II დადიანის დროს ოდიშის სამთავროს ადმინისტრაციული მოწყობის ერთ-ერთ ერთეულს „სახევისთავო“ წარმოადგენდა. თუ რა შინაარსს შეიცავდა ეს ტერმინი ოდიშის სამთავროში, ჩვენთვის უცნობია. თუმცა უნდა ვიფიქროთ, რომ „სახევისთავო“ საკმაო ტერიტორიას მოიცავდა, რადგან მოხსენიებულია „საკათალიკოზო და საცაიშლო“ მამულთან ერთად. აქვე ისმის კითხვა, ხომ არ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ „სახევისთავო“ საეკლესიო მამულებისაგან შედგებოდა?

„სახევისთავოს“, სავარაუდოდ, „ხევისთავი“ განაგებდა. დ. მუსხელიშვილის აზრით, აღმ. საქართველოს „ხევისთავები“ არიან იმ ტერიტორიის მოხელეები, რომლებიც ადრეფეოდალურ ხანაში ცალკე ისტორიულ-გეოგრაფიულ ერთეულებს – „ხევებს“ წარმოადგენდნენ.¹⁷⁸ თუმცა მისივე თქმით, „ხევისთავი“ არა წინაფეოდალური ხანის „ხევის“ გამგებელი, არამედ ჩვეულებრივი ფეოდალი იყო. ადრეუ-

¹⁷⁶ აბ. ტულუში ალაღენს – ჯოდერია ზარომ – იხ. აბ. ტულუში. ცაიშის საეპისკოპოსო (ისტორის, ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიური სია, დოკუმენტები). ზუგდიდი. 2001. გვ. 53.

¹⁷⁷ ექვ. თაყაიშვილი. საქართველოს სიძველენი, ტ. I. ტფ. 1920. გვ. 33.

¹⁷⁸ დ. მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები. წ. II. გვ. 220.

ლი პერიოდის შემდეგაც „ხევები“ საკუთრების სხვა ფორმებთან ერთად (გვერდით) პირველყოფილ-თემური ტრადიციების მატარებელი იყვნენ.¹⁷⁹

ჩვენ ფიცის წიგნში ნახსენებია „ბატონი კათალიკოზის მოხელე“ და „იქაური მოხელე“. ზომ არ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ „იქაური მოხელე“ სწორედ „სახევისთავოს“ გამგებელია.

„ძეგლის დადების“ მიხედვით, ადგილობრივ ხელისუფალთა იერარქიაში „ხევისთავი“ მეორეა, ერისთავის შემდეგ, თუმცა სრული წარმოდგენა მისი „ხელის“ შესახებ ამ ძეგლით ვერ დგინდება.¹⁸⁰

ძველ საქართველოში „ხევისთავი“ საბატონიშვილოში დანიშნული მოსამართლე იყო, რომელიც მეფის ან ბატონიშვილის მიერ ინიშნებოდა.¹⁸¹

„დასტურდამალის მიხედვით, აღმოსავლეთ საქართველოში „ხევისთავს“ საპოლიციო, სასამართლო „ხელი“ გააჩნია.¹⁸² ტექსტში ვკითხულობთ: „ატენის მოურავისა სძეს: ხევისთავობა მოურავისა არის“ და „ატენის ხევზედ არაოდეს სხვა ხევისთავი არ შესულა და მოურავს უსამართლებს“. ატენის ხეობაში „ხევისთავობა“¹⁸³ ატენის მოურავს შეუთავსებია, ასევე დიღმის მოურავის სარგო ყოფილა „ხევისთავობა“. 1770 წლის სიგელიდანაც ირკვევა, რომ ცალკეულ

¹⁷⁹ დ. მუსხელიშვილი. საქართველო IV-VIII საუკუნეებში. გვ. 409.

¹⁸⁰ ირ. ვეშაპიძე. „ჰევისთავი“, „გამგებელი“ და „ჰევისბერი“. ქართული სამართლის ძეგლებში. თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები. თბ. 1984. 25. გვ. 97.

¹⁸¹ ირ. ვეშაპიძე. „ჰევისთავი“, „გამგებელი“ და „ჰევისბერი“. ქართული სამართლის ძეგლებში. გვ. 98-101.

¹⁸² ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. II, გვ. 277.

¹⁸³ ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. II, გვ. 307.

შემთხვევაში „ხვეისთავთა“ უფლებები საეკლესიო ყმებზეც ვრცელდებოდა.¹⁸⁴

ზემოთ აღნიშნე, რომ ოდიშის სამთავროს ადგილობრივი მმართველობის უმთავრესი მოხელე იყო მოურავი. გარდა მთავრის მოურავებისა, იყვნენ საკათალიკოსო და „სათავადო“ მოურავები.¹⁸⁵

ბ. კვარაცხელიას აღნიშვნით, თუკი თავადი ან აზნაური თავის მოურავს თვითონ ნიშნავს, საეკლესიო მოურავს თვითონ მთავარი ნიშნავდა, ოღონდ ის „იმავე ხატის ყმა“ უნდა ყოფილიყო. ამ დასკვნამდე ის ვამეყ III დადიანის მიერ კიდევ ერთი შეწირულობის წიგნის საფუძველზე მივიდა, რომელშიც ვკითხულობთ: „გარდავიგდია საკათალიკოსოს მამულზედა და ალაგებზედ ყოველგან მოურავი ჩვენს საბატონოში (ე. ი. – ოდიშში). ასრე რომე, ვერამ ჩვენმა შემდგომა ბატონმა და დედოფალმა და კათალიკოსმან ბიჭვინტისა ღმრთისმშობლის მამულსა და ალაგებზე, თუ არ იმავე ხატის ყმა, სხვა კაცი მოურავად არ დავსვათ და არც ვის სახელოდ მივსცეთ“.¹⁸⁶

საინტერესო ფაქტია, რომ იმერეთში „თემის უფროსად“ იმ საყდრის დეკანოზი ინიშნებოდა, რომლის მრევლსაც ეს თემი შეადგენდა,¹⁸⁷ ასევე, ხომ არ შეიძლება პარალელი გავაკლოთ ორ სხვადა-

¹⁸⁴ ირ. ვეშაბიძე. „ჰევისთავი“, „გამგებელი“ და „ჰევისბერი“. ქართული სამართლის ძეგლებში. გვ. 304.

¹⁸⁵ ბ. კვარაცხელია. მმართველობა და სამართალი სამეგრელოს (ოდიშის) სამთავროში XVI-XIX საუკუნეებში. გვ. 91.

¹⁸⁶ ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. II. გვ. 223.

¹⁸⁷ თ. ბერაძე. სასოფლო თემი იმერეთის სამეფოში (წარმოადგინა აკადემიკოსმა გ. მელიქიშვილმა 20.10.1975). საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე. №1. 1976. გვ. 225.

სხვა ფორმულირებას შორის: 1) „ატენის ხეგზედ არაოდეს სხვა ხევისთავი არ შესულა და მოურავს უსამართლებია“ და 2) „თუ არ იმავ ხატის ყმა, სხვა კაცი მოურავად არ დავსვათ და არცა ვის სახელოდ მივსცეთ“.¹⁸⁸

იმის გათვალისწინებით, რომ „სახევისთავო“ ფიცის წიგნში საკათალიკოზო და საცაიშელო (ანუ საეპისკოპოსო) მამულებთან ერთადაა მოხსენიებული, გამოვთქვამ ფრთხილ ვარაუდს იმის თაობაზე, რომ „სახევისთავო“ თავის თავში საეკლესიო მამულებში შემაგალ სოფლებსაც აერთიანებდა და მას კონკრეტული საზღვრები არ გააჩნდა. ჩემი აზრით, „ხევისთავის“ ფუნქცია მთავრის მიერ დანიშნულ რომელიმე მოურავს უნდა შეესრულებინა, თუმცა არ გამოვრიცხავთ იმასაც, რომ „ხევისთავის“ „ხელი“ ოდიშის სამთავროში დამოუკიდებლადაც არსებობდა.

ო. სოსელიას დეისმა ჯაიანი ხორგას მოურავად მიაჩნია, რადგან დადიანის „სათხოვარი“, „გარდასახადი“ და „სხვა რამე სათემო საქმე“ ხორგაში დეისმას „საქმეა“.¹⁸⁹

ჯაიანები ოდიშის ერთ-ერთი ძლიერი თავადები იყვნენ. როგორც ვიცით, მათ ხელში იყო ხორგაც. თუმცა ხორგაში საკათალიკოზო მამულიც იყო და კათალიკოსს ხორგაში მოსული ნავეებისაგან ბაჟი ერგებოდა.¹⁹⁰

დეისმა ჯაიანს, როგორც მოხელეს ხორგის საკათალიკოსო მამულზეც რაღაც მოვალეობა ეკისრა: „დღეის ამას იქით ჩვენგან ამ ხორგას რომელიც თქვენი ყმა იყოს, ან აზნაურის შვილი, ან მსახუ-

¹⁸⁸ ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. II. გვ. 223.

¹⁸⁹ ო. სოსელია. ნარკვევები ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიიდან (სათავადოები). ტ. I. თბ. 1973. გვ. 293.

¹⁹⁰ ექვ. თაყაიშვილი. საქართველოს სიძველენი. ტ. I. გვ. 40.

რისა, ან გლეხი ქალად და უსამართლოდ ჩვენგან და ჩვენის შვილებსაგან და ჩვენის მორჩილი ყმისაგან, არა წაერთმეოდეს რა“. ასევე, ნაქურდალის საქმის გარჩევა მისი საქმე ყოფილა. „დასტურდამალი“-ს მიხედვით აღმოსავლეთ საქართველოში ნაქურდალის საქმეს „ხევისთავი“ განაგებს.¹⁹¹

ახლა განვიხილავ ტერმინ „ხევს“ და მის მიმართებას დასავლეთ საქართველოსადმი.

დ. მუსხელიშვილს „ხევი“ ესმის როგორც სოციალური ტერმინი.¹⁹² იმერეთის სამეფოში ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფის აღმნიშვნელ ტერმინად XVIII საუკუნემდე „ხევი“ იხმარებოდა. ის შემდეგ „თემით“ შეიცვალა.¹⁹³ ჩემი აზრით, კონკრეტული შემთხვევის „სახევისთავო“ უნდა იყოს თემთა კრებული, თემი კი საკუთრივ სხვადასხვა სოფლებისაგან შედგებოდა.

სამეგრელოში თემის არსებობის შესახებ პირდაპირ ცნობას გვაწვდიან რუსი ელჩები: «ноября в 20 де пошли из Джуари; то же числа пришли в то же волость в другую деревню» ან «Марта в 1 де из летчихи (ლეჯიქე) пошли того же числа пришли другую деревню то же волости».¹⁹⁴ როგორც ვხედავთ, რუსი ელჩების თქმით, სოფელი ლეჯიქე სხვა სოფელთან ერთად შედის ერთ «волость»-ში ანუ თემში, ასევე, სოფელი ჯვარი.

¹⁹¹ ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. II. გვ. 227.

¹⁹² დ. მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები. წ. II. თბ. 1980. გვ. 114.

¹⁹³ თ. ბერაძე. სასოფლო თემი იმერეთის სამეფოში. გვ. 225.

¹⁹⁴ Материалы по церковной и этнополитической истории Абхазии, Посольство Феодота Елчина и Павла Захарьева в мегрелию (1639-1640). для издания подготовил, предисловием, комментариями и словарем снабдил Джемал Гамахария. Тб. 2005. გვ. 281.

დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთებში შემორჩენილია ტერმინი „ერთობითი თემი“,¹⁹⁵ ანუ თემთა კრებული. ჩემი აზრით, ეს იგივეა, რაც „სვანეთის საისტორიო კრებულში“ დადასტურებული „სრულიად სვანეთის ხევი“, „ერთობლივი ხევი“.¹⁹⁶ ნ. ბერძენიშვილის აზრით, „ერთობლივ ხევში შედიან სხვადასხვა ხევები“.

რას წარმოადგენს „ერთობლივი ხევი“?

ის წარმოადგენდა ხევთა კავშირს, გარკვეული ურთიერთვალდებულების საფუძველზე ამ კავშირში შემავალი პირი უნდა დაქვემდებარებოდა საერთო კანონებს, ხეობაში გაერთიანებული ხევები უნდა დახმარებოდნენ ერთმანეთს, საჭიროების შემთხვევაში მათი მოვალეობა იყო საერთო ლაშქრობა. სვანეთის „ერთობული ხევი“ სეტის ხევის და მის ეკლესიის გარშემო ერთიანდებოდა,¹⁹⁷ „ერთობლივი ხევი“ დაახლოებით ისეთივე ფენომენია, როგორცაა გერმანული „კემპინდე“ – კომუნა, ერთობა.¹⁹⁸

სამეგრელოში, კერძოდ კი, მთიან სამეგრელოში თემი წარ-

¹⁹⁵ თ. ბერაძე. სასოფლო თემი იმერეთის სამეფოში, გვ. 226.

¹⁹⁶ პ. ინგოროყვა. სვანეთის საისტორიო ძეგლები. ნაკვ. II. ტექსტები. თბ. 1941. გვ. 28.

¹⁹⁷ ნ. ოკინაშვილი. სოციალური ჯგუფები შუა საუკუნეების საქართველოში (გამოკვლევა ნაფიცი თანამომხეების შესახებ სვანური მოსახსენებლის საფუძველზე). ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია. თბ. 2001. გვ. 64-68; 108-109.

¹⁹⁸ Н. Окинашвили. Был ли клятвенный союз в кавказском высокогорье? исследование клятвенных объединений по материалам сванских поминальных записей. человек и его близкие на западе и востоке Европыс до начала нового времени. под общей редакцией юрия бесмертного и Отто Гепхарда. РАН. Институт Истории Общества им. Макса Плапка. М. 2000. гв. 248.

მოადგენს სხვადასხვა მონოგენური უბნების, ანუ სოფლების გაერთიანებებს, რომელსაც საერთო სათემო სალოცავი, საერთო სათემო მმართველობის სისტემა და საერთო სათემო შესაკრები ადგილი გააჩნია.¹⁹⁹ ის სტრუქტურულად დაახლოებით ისეთივე გაერთიანებაა, როგორც „ერთობლივი ხევი“.

ყულიშკარის თემის მაგალითზე სამეგრელოში თითოეული უბნის შიგნით ან სოფლის შიგნით იქმნება მეზობლური გაერთიანება „სამოხიო“.²⁰⁰ მეგრული „სამოხიო“ მსგავსებას ამჟღავნებს გურიის მაგალითზე ცნობილ უბნის ან კუთხის სახელწოდება „სახევისკაცოსთან“, ანუ „სახეისკაცოსთან“.²⁰¹

დ. ჭითანავას აზრით, ტერმინ „სამოხიოში“ უნდა გამოიყოს პრეფიქსი „სა“ და ფუძე „მოხ“, ანუ „სამოხიო“ გარკვეულ ტერიტორიის განმსაზღვრელია. მისი აზრით, „სამოხიო“ შეიძლება აღდგეს „სამოხევის“, „სახეოს“ მნიშვნელობით და მას უკავშირებს ხევს და ხეობას.²⁰² ამის თაობაზე ჩვენ განსხვავებული აზრი გავაჩნია, თუმცა მკვლევარის მოსაზრება სამეგრელოს თემში არსებული „სამოხიო“ ხევს დაუკავშიროს, გვაფიქრებინებს, რომ ოდიშის სამთავროში „სახევისთავო“ სწორედ რომ თემთა გაერთიანებას წარმოადგენდა და

¹⁹⁹ დ. ჭითანავა. ყულიშკარის თემი (ისტორიულ-ეთნოლოგიური გამოკვლევა). ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია. თბ. 2002. გვ. 84.

²⁰⁰ დ. ჭითანავა. ყულიშკარის თემი (ისტორიულ-ეთნოლოგიური გამოკვლევა), გვ. 87.

²⁰¹ დ. ჭითანავა. ყულიშკარის თემი (ისტორიულ-ეთნოლოგიური გამოკვლევა), გვ. 89.

²⁰² დ. ჭითანავა. ყულიშკარის თემი (ისტორიულ-ეთნოლოგიური გამოკვლევა), გვ. 84.

უპირატესად თავისთავში სოციალურ ფუნქციას გულისხმობდა.

„თემი“ სოფლებისგან შედგება, ასევეა „ხევიც“. „ამანვე დიდ-
მან მეფემან აღაშენა საყდარი ბედიისა და შექმნა საყდრად საეპისკო-
პოსოდ, მოცვალა მუნ გუდაყვასა საეპისკოპოსო, შეწირნა **სოფელნი
მრავალთა ყოველთა ხევთა** (ხაზგასმა ჩემია – ა. ჩ.) და ადგილ-
თა“.²⁰³

გვაქვს თუ არა დასავლეთ საქართველოში „ხევი“?

ივ. ჯავახიშვილი და დ. მუსხელიშვილი დასავლეთ საქართვე-
ლოში „ხევს“ ვერ ხედავენ. ნ. ბერძენიშვილის აზრით, არის, თუმცა
იშვიათია, რადგან მას დასავლეთ საქართველოში დასახლება „სერე-
ბად“²⁰⁴ წარმოუდგენია, მისივე თქმით, „ხევი“, „ხეობა“ – „ხეობა“
უპირველეს ყოვლისა სამეურნეო მთლიანობას ემყარებოდა და მისი
შედეგი იყო, კერძოდ კი მორწყვაზე დამყარებული მეურნეობის შედე-
გი“.²⁰⁵

„ხენი დასავლეთ საქართველოს მიმართ – „მხარე“ – კუთ-
ხე“ (სიმონ ყაუხჩიშვილის ლექსიკონის მიხედვით).²⁰⁶

ნ. ბერძენიშვილი სვამს კითხვას: „ხევებს“ ადგილობრივად
ხეკები ერქვათ თუ ეს მწერლის ენაა? ბედიას საეპისკოპოსოს შექმ-
ნისას ბაგრატ III-მ „შეწირნა სოფელნი მრავალნი ყოველთა ხევთა
და ადგილთა“. ავტორს ეს ქვეყანა ხეკებად წარმოუდგენია.²⁰⁷ ბედიის

²⁰³ მატეანე ქართლისა, ქართლის ცხოვრება. ტ. I. გვ. 281.

²⁰⁴ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. თბ. 1990. გვ. 64.

²⁰⁵ დ. მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები. წ. II. გვ. 111.

²⁰⁶ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. თბ. 1990. გვ. 64.

²⁰⁷ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. თბ. 1990. გვ. 63-64.

საეპისკოპოსო გვიან ოდიშის სამთავროს შემადგენლობაში შედის,²⁰⁸ ანუ ოდიშში „ხევები“ არსებობს.

მეგრულში, მეგრულ-ჭანურში არსებობს ხევის აღმნიშვნელი სიტყვა რუბა-ორუბა (ჭან) და რობუ (მეგრ). იგივე მდინარე (овраг, ушелье, река).²⁰⁹ თუმცა, ჩემი აზრით, ტერმინ „ხევის“ უნდა შეესაბამებოდეს „მუხური“. ცნობილია, რომ სამეგრელოში „მუხურებად“ ანუ მხარეებად იყო დასახლება.

ი. ყიფშიძის განმარტებით:

მუხური – край, угалокъ, островъ, страна,²¹⁰ რაც უნდა მოდიოდეს სიტყვა „ოხორი“ – სახლი, ან „ხორუა“ – სამოსახლო-დან, აქედან „მა-ხორუ“, „მო-ხურუ“, „მახორო“.²¹¹

სამეგრელოში მრავლადაა სოფლები სახელწოდებით „მუხური“.²¹² შამუგეამ მუხური – შამუგეას კუთხე, ზუგდიდის რ-ნი, შოშიამ მუხური – შოშიას კუთხე, სათიბი სოფელ დარჩელში, ზუგდიდის მუნიციპალიტეტში, განარჯიას მუხური, იგივე განმუხური – რაც განარჯიას კუთხეს ნიშნავს, ხუტუმ-მუხური – ხუტუს მხარე.²¹³

ჩემი აზრით, სიტყვა „მუხურ“ (მხარე, კუთხე) ან „ხურუდან“ უნდა მოდიოდეს ტოპონიმი „მოხურისი“.

²⁰⁸ გ. კალანდია. ოდიშის საეპისკოპოსოები (ცაიში, ბედია, მოქვი, ხობი). თბ. 2004.

²⁰⁹ არნ. ჩიქობავა. ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი. თბ. 1938. გვ. 183.

²¹⁰ იოსებ ყიფშიძე. რჩეული თხზულებანი. კრებული გამოსაცემად მოამზადა, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო პროფ. კორნელი დანელიამ. თბ. 1994. გვ. 285.

²¹¹ იოსებ ყიფშიძე. რჩეული თხზულებანი, გვ. 500.

²¹² ალ. ლლონტი. ტოპონიმიკური ძიებანი. ტ. I. თბ. 1971. გვ. 73-95.

²¹³ პ. ცხადაია. ათასი მეგრული ტოპონიმი. თბ. 2005. გვ. 90.

ნ. ბერძენიშვილი სვამს კითხვას: „მუხურში“ ხომ არ იყო ბერძნული მოხერხისის საფუძველი?²¹⁴

ის გამოყოფს მუხურ-ი-ში-ი-ხურ, ხორუა. იქვე ასკვნის: „ქუთათიში არაა საფიქრებელი რომ ყოფილიყო. ამ „ში“-ს ქართული ისეთივე ში-თი შემოინახავდა, როგორც შემოინახა: კულაში, ჯიხაიში, ჩხენიში“.²¹⁵

აქ, ჩემი აზრით, ამოსავალი უნდა იყოს მეგრული, მეგრულში კი ქუთაისს – ქუთეში ჰქვია. ამ შემთხვევაში ქუთაისიც და მოხერხისიც ლაზიკის მხარეა, სადაც, სავარაუდოდ, მეგრულ-ჭანური ენა იყო გავრცელებული, ამიტომ სავსებით შესაძლებლად მიმაჩნია ყოფილიყო „მუხურში“, რაც მხარის, კუთხის აღმნიშვნელი იყო. ამ ყველაფრის საფუძველი კი, როგორც ზემოთ აღვნიშნე, იყო ბერძნული *χίρα*.

ჩემი ყურადღება მიიქცია დეისმა ჯაიანის ფიცის წიგნმა, რომელიც, ჩემი აზრით, საინტერესო ცნობას შეიცავს ოდიშის/სამეგრელოს ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლის თვალსაზრისით.

„...არც ის დაგაკლოთ და რომელიც წესი ყოფილიყოს, ნავიცა ისიცა მოვაბაროთ თქვენს მოხელეს, ამ **ხორგის ქვეყანას** (ხაზგასმა ჩემია – ა. ჩ.). თქვენს ყმაში არა გასავალი, არა გამოსავალი, არა სათხოვარი მაგისტანა, თუ რამე მოხდეს, ცუდს სათხოვრის ჩამოისად არა გარდასახადი თქვენის მოხელეს უკითხავად, ან ჩვენის ნებით არა ვისაქმთო რა, და გასათავებლად თავდებად მოგვიცემია თავად ღ-თი და ყოველნი მისნი წმინდანი, ზეცისანი, ქვეყნისანი, ხორციელნი და უხორცილნი არიან მისი შუამავალნი და მოწამენი თავს ცაიშელი მაქსიმე, გენათელი გრიგოლი, ჯოლია ხაზუ, ზებედე. ამ ზ/ემოთ/ წე-

²¹⁴ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. თბ. 1990. გვ. 552.

²¹⁵ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. თბ. 1990. გვ. 552.

რილთ მაღლმან ხელიცა გულისა მართლითა ჩაგვრთავს, რომ ამისი გამთავე ვიყო...“, ამის მერე ტექსტს აკლია.²¹⁶

დეისმა ჯაიანი, როგორც ვნახეთ, ხორგას „ქვეყანას“ უწოდებს, რაც ისტორიული გეოგრაფიის თვალსაზრისით ძალზე საინტერესო ფაქტია.

ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით: „ფოთის ჩრდილოთ კერძ შესდის ზღუას ხორგის წყალი. მოიგო სახელი დაბის ხორგისაგან, ზღუის კიდესა ზედა შენისა, სადაცა არს სასახლე აფხაზთა კათალიკოზისა“.²¹⁷

თ. ბერაძემ ყურადღება გაამახვილა ვახუშტი ბატონიშვილის ამ ცნობაზე და შენიშნა, რომ „ხორგის წყალი“ – ამგვარი სახელწოდების მდინარე აქ არსებობს, სოფელი ხორგა კი მდებარეობს მდინარე ხობისწყლის ორსავე ნაპირზე, არა ზღვასთან, არამედ 15 კილომეტრის მოშორებით, ხოლო ვახუშტის „ხორგის წყალი“ მდინარე ხობი უნდა იყოს.²¹⁸ ხორგაში ნამდვილად რომ იყო აფხაზთა კათალიკოზის სასახლე, ეს ნათლად ჩანს ზემოთ აღნიშნული დეისმა ჯაიანის ფიცის წიგნიდანაც.²¹⁹

„ხორგის ქვეყანა“ რომ შემოსავლიანი მხარეა, ამაზე მიუთითებს ის ბაჟი, რომელიც აქ მოსულმა ნავებმა უნდა გადაიხადონ.

ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი იმის თაობაზე, რომ ო. სოსელიას დეისმა ჯაიანი ხორგას მოურავი ჰგონია, რადგან მისი საქმეა

²¹⁶ ექვ. თაყაიშვილი. საქართველოს სიძველენი. ტ. I. გვ. 40-41.

²¹⁷ ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. გვ. 778.

²¹⁸ თ. ბერაძე. ვახუშტი ბაგრატიონი და ოდიშის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული. IV. თბ. 1971. გვ. 58.

²¹⁹ ექვ. თაყაიშვილი. საქართველოს სიძველენი. ტ. I. გვ. 40-41.

„სათხოვარი“, „გარდასახადი“ და „სხვა რამე სათემო საქმე“.²²⁰

საერთოდ ჯაიანებს ეკუთვნოდათ ხორგას მნიშვნელოვანი ნაწილი²²¹ (ო. სოსელია ეყრდნობა ვინმე არტემონ და ივლიანე ჯაიანების ცნობას, ასევე ბ. ჯაიანის ნაშრომს), რაც დეისმას ფიცის წიგნში აისახა.²²²

მერაბ ჯაიანი, რომელიც 1696-1750 წლებში მოღვაწეობდა, 1733 წელს გრიგოლ კათალიკოსს ხორგაში, საკუთალიოში აფშილავას ცოლ-შვილით სწირავს.²²³ იგი, ო. სოსელიას აზრით, დეისმას მემკვიდრე უნდა იყოს.²²⁴

1696-1742 წლების პირობის წიგნში კკითხულობთ:

„ესე მტკიცე... წიგნი მოგართვი თქვენ კ(ათალი)კ(ო)ზს ბატონს გრიგოლს ჩვენ ჯაიანმა მერაბ, ასე რომ ჩვენი ქვეყანა თათრის ხელად შეიქმნა და მერე ამ ხელი კაცი ვარ და იქ აღარ გვედგომებოდა და მოვედი, შემოგეხვეწნეთ და წყალობა გვიყავით და ჩვენს სიცოცხლეში დაგვაყენეთ და ჯიქთუბანს სამი მოსახლე გლეხი გვიბოძეთ.“²²⁵

აქაც მერაბ ჯაიანი ხორგას „ქვეყანად“ მოიხსენიებს.

²²⁰ ო. სოსელია. ნარკვევები ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიიდან (სათავადოები). ტ. I. თბ. 1973. გვ. 293.

²²¹ ო. სოსელია. ნარკვევები ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიიდან (სათავადოები), გვ. 291.

²²² ექვ. თაყაიშვილი. საქართველოს სიძველენი. ტ. I. გვ. 40-41.

²²³ გ. კალანდია. ოდიშის საეპისკოპოსოები (ცაიში, ბედია, მოქვი, ხობი), გვ. 144.

²²⁴ ო. სოსელია. ნარკვევები ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიიდან (სათავადოები). გვ. 294.

²²⁵ გ. კალანდია. ოდიშის საეპისკოპოსოები (ცაიში, ბედია, მოქვი, ხობი), გვ. 149.

ზემოთ გამოთქვი მოსაზრება, რომ შესაძლებელია დეისმა ჯაიანს, როგორც ხორგას მოურავს ²²⁶ „ხევისთავის“ სახელოც შეეერთებინა. დღეს ხორგა სამი სოფელია: გამოდმა პირველი ხორგა, შედის პირველი ხორგის სოფლის საკრებულოში; გამოდმა შუა ხორგა და გაღმა შუა ხორგა შედის შუა ხორგის თემის საკრებულოში²²⁷ და მდინარე ხობის ორსავე ნაპირზეა განლაგებული.

სულხან-საბას განმარტებით, ხევი – ეს არის მდინარის ნაპირზე ჩამწკრივებული სოფლები, რომლებიც ამ მდინარით ირწყვება. ნ. ბერძენიშვილის თქმით, „ხევი“ იგივე „ქვეყანაა“. მაგრამ ქვეყანა ყოველთვის ხევი არაა, ²²⁸ ყოველი ხევი ქვეყანაა, მაგრამ ყოველი ქვეყანა არაა ხევი.

ხევი ტოპოგრაფიული ნიშნიდან ამოდის, ქვეყანა კი ასეთ ნიშანს მოკლებულია. „ქვეყანა“ სალიპარტიანო არ შეიძლება იყოს ხევი, რადგან ის ტოპონიმიკური ნიშნიდან არ ამოდის და მთისა და ბარისაგან შედგება, რამდენადაც ეს დასავლეთ საქართველოში, კერძოდ კი, სამეგრელოშია შესაძლებელი.

შესაძლებელია „ხორგის ქვეყანა“ უფრო (ფართო) ვრცელ ტერიტორიას მოიცავდა, ვიდრე დღევანდელი სოფელი ხორგა. ის, სავარაუდოდ, მისი მიმდგომი ტერიტორიებისაგან შედგებოდა და ცენტრი სოფელი ხორგა უნდა ყოფილიყო, ქვეყანა უცენტროდ წარმოუდგენელია, ისევე როგორც ცენტრი უქვეყნოდ არ შეიძლება არსებობ-

²²⁶ ო. სოსელია. ნარკვევები ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიიდან (სათავადოები). გვ. 293.

²²⁷ საქართველოს მოსახლეობის 2002 წლის პირველი ეროვნული საყოველთაო აღწერის ძირითადი შედეგები (საქართველოს სოფლების მოსახლეობა). ტ. II. თბ. 2003. გვ. 117, 170.

²²⁸ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. თბ. 1990. გვ. 69.

დეს.²²⁹

ხორგაში საკათალიკოზო მამულთან ერთად ჯაიანებსაც ჰქონათ მამულები.²³⁰

„ხორგის ქვეყანა“, რა თქმა უნდა, უნდა გავიგოთ როგორც „მიკრო ქვეყანა“, „ქვეყანა“ ისტორიული პროვინციის სამეგრელოს (ოდიში) შიგნით.

ნ. ბერძენიშვილი თავის ნაშრომში ერთ ადგილას აღნიშნავს „ქვეყანა, ხევი, მხარე“.²³¹ აქედან გამომდინარე შეიძლება იყოს „ხორგის მხარე“. ჩემი აზრით, ტერმინი „მუხური“, რომელიც „ხევის“ აღმნიშვნელ ტერმინად დავსახეთ მეგრულ-ჭანური მოსახლეობის არეალში, საკვებით შესაძლებელია ასევე გამოვიყენოთ „ქვეყნის“ აღსანიშნავადაც.

ოდიშის სამთავროში ლევან II (1611-1657) დადიანის დროს არსებობდა ტერიტორიული ერთეულის აღმნიშვნელი ტერმინი „სახევისთავო“, რომელიც თავის თავში სოციალურ დატვირთვას ატარებდა. ის, ჩემი აზრით, აერთიანებდა სასოფლო თემებს, მათ შორის, საკათალიკოსო და საეპისკოპოსოში შემავალ თემებს და კონკრეტულ საზღვრებში არ იფარგლებოდა. „ხევისთავის“ ხელი, ჩვენი ფრთხილი ვარაუდით, მოურავს უნდა შეეთავსებინა;

„ხორგის ქვეყანა“, რომელიც, სავარაუდოდ, სოფელ ხორგის მიმდგომი ტერიტორიებისგან შედგებოდა და ერთმანეთში აერთიანებდა როგორც საკათალიკოზო მამულებს, ასევე, ჯაიანთა მფლობელობაში

²²⁹ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. თბ. 1990. გვ. 69; 110.

²³⁰ ექვ. თაყაიშვილი. საქართველოს სიძველენი. ტ. I. გვ. 40-41.

²³¹ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. თბ. 1990. გვ. 88.

მყოფ სოფლებსაც. „ქვეყნის“ ცენტრი კი სოფელი ხორგა უნდა ყოფილიყო;

„ხვეისთავის“ სახელოს, სავარაუდოდ, ოდიშის სამთავროში ზოგიერთ შემთხვევაში მოურავი ფლობდა. იმის გათვალისწინებით, რომ დეისმა ჯაიანი ხორგის მოურავია და საკათალიკოზო მამულზეც მიუწვდება ხელი, მიმაჩნია, რომ „სახვეისთავო“ ამ კონკრეტულ შემთხვევაში „ხორგის ქვეყნის“ შემადგენელი ნაწილი უნდა ყოფილიყო.

ჩვენ ვერ გავიზიარებთ ისტორიოგრაფიაში არსებულ მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ დასავლეთ საქართველოში „ხევი“ არ არსებობდა; დასავლეთ საქართველოში, კერძოდ კი, მეგრულ-ლაზთა განსახლების არეალში ტერმინ „ხევს“ უნდა შეესაბამებოდეს მეგრული სიტყვა „მუხური“, „მოხევს“ – კი „მოხურუ“, რომელშიც ძირი უნდა იყოს „ხორ“ (სვანურად „ქორ“ – სახლს ნიშნავს) ან „ხურ“, რაც სამოსახლოს და დასახლებას ნიშნავს.

ყოველივე ეს თუ შესაწყნარებელია, ჯერ კიდევ ლაზიკა/ეგრისის სამეფოების არსებობის პერიოდში დასავლეთ საქართველოში დასახლება მუხურების სახით უნდა არსებულებოდა. დაახლოებით იგივე შეიძლება ვივარაუდოთ „აფხაზთა“ სამეფოს არსებობის პერიოდში. სამეგრელოს მთიანეთმა ამგვარი ჰომოგენური სოციალური დატვირთვის აღმნიშვნელი გაერთიანებები დღემდე შემონახა. ეს ყველაფერი, რა თქმა უნდა, მიემართება იმ ტერიტორიას, რომელსაც მემპტიანეს სიტყვებით „ეგროსის წილ ქვეყნად“ ვიცნობთ. რა სიტუაცია იყო საკუთრივ აფხაზეთა საერისთავოს ტერიტორიაზე, ჩვენთვის უცნობია.

დასკვნა

დასკვნის სახით შეიძლება ითქვას, რომ ქართულ ეთნოკულტურულ სივრცეში ფეოდალიზაციის პროცესი მიმდინარეობდა ყველა იმ აღმნიშვნელის მიხედვით, რომელიც დამახასიათებელია ევროპული ფეოდალიზმისთვის, დაწყებული ლექსიკის შეცვლით, ასევე დამახასიათებელი წარმოების წესის შექმნით და კლასიკური სამ-ოთხსაფეხურიანი სენიორალურ-ვასალური ურთიერთობების ჩამოყალიბების ჩათვლით.

პერიოდიზაციის თვალსაზრისით ქრონოლოგიური სქემა შემდეგნაირად წარმომიდგენია: ქართულ ეთნოკულტურულ სივრცეში ფეოდალიზმის გენეზისი ახალი წელთაღრიცხვის I საუკუნეში იწყება. კოლხეთის სამეფოში სახეზეა სკეპტუხთა „გამთავრების“ ტენდენციები. იბერიაში სოციალური სტრატეფიკაცია სტრაბონის მიხედვით დადასტურებული ფაქტია. ამიტომ I-IV საუკუნეები პირობითად აღრეული ფეოდალიზმის საწყის ეტაპად უნდა მოვნიშნოთ.

VIII-IX საუკუნეები სოციალური და პოლიტიკური ტეხილის პერიოდია, როდესაც თანდათან ხდება განვითარებულ ფეოდალიზმზე გადასვლა და თავისუფალი მწარმოებლის სრული დაყმევება.

X საუკუნე განვითარებული ფეოდალიზმის დასაწყისი ეტაპია. პირობითად განვითარებული ფეოდალიზმის პირველ ფაზად X-XI საუკუნეები შეგვიძლია მოვხაზოთ. X საუკუნე ჯერ კიდევ სამეფო-

სამთავროთა პერიოდის ხანაა, ამიტომ ფეოდალური ურთიერთობები ერთნარად არ არის მყარი ამ პოლიტიკურ ერთეულებში, რადგან ფეოდალიზაციის პროცესი ზოგ მათგანში ბევრად დაწინაურებულია. ქვეყნის გაერთიანების შემდგომ კი, ეს პროცესი საბოლოოდ უნდა დასრულებულიყო. თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ X საუკუნეში როგორ „აფხაზთა“ სამეფოში, ქართველთა სამეფოსა და კახეთში, განვითარებული ფეოდალიზმისთვის დამახასიათებელი ნიშნების არსებობა ჩემთვის ეჭვს არ იწვევს.

1. კოლხეთი ახ. წ. I საუკუნის II ნახევარი – ადრეული ფეოდალური ურთიერთობების დასაწყისი.

2. იბერია IV-VI საუკუნეები – ადრეული ფეოდალიზმის დასაწყისი ეტაპი.

3. ეგრისი VI საუკუნე – ადრეფეოდალური ანომალია.

4. VIII-IX საუკუნეები – ადრეფეოდალური პერიოდის დასკვნითი ფაზა და სოციალური ტენილის ეპოქა.

5. X საუკუნე – განვითარებული ფეოდალიზმის პირველი ეტაპის დასაწყისი, პირველი ეტაპი X-XI საუკუნეები პატრონ-ყმობის ეპოქა.

6. XII-XIII საუკუნეები – განვითარებული ფეოდალიზმის მეორე ეტაპი.

განხილული მასალების საფუძველზე შეიძლება ითქვას, რომ ფეოდალიზმი არ უნდა მივიჩნიოთ მხოლოდ და მხოლოდ საზოგადოებრივი ურთიერთობების ევროპულ მოდელად. მართალია სხვადასხვა ეკონომიკურ-გეოგრაფიულ გარემოში მას განმასხვავებელი ნიშნებიც ქონდა, მაგრამ ფეოდალიზმის გამოსავლენად, როგორცავე ევრო-

პელი მედიევისტები წარმოგვიდგენენ, ყურადღება სწორედ რომ საერთო ნიშნების კვლევაზე უნდა შევჩეროთ. ამ მხრივ ქართული პატრონჟიმობა მრავალ პარალელს ავლენს კლასიკური ტიპის ფეოდალიზმთან, თუმცა აქვს საკუთრივ ქართული ეთნოკულტურისთვის დამახასიათებელი შტრიხები.

თამამად შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ჯერ კიდევ ივანე ჯავახიშვილის მიერ შენიშნული მსგავსება ქართულ პატრონჟიმობასა და ფრანგულ ფეოდალიზმს შორის საკვებით მართებულია და VIII-X საუკუნეების ქართულ ეთნოკულტურულ სივრცეში მიმდინარე პროცესებს განვითარებული ფეოდალიზმის გენეზისისა და მისი გამარჯვების ეპოქა შეგვიძლია ვუწოდოთ.

Feudalism and Georgian Ethnical Culture in the 8-10th cc.

Summary

This study focuses on the genesis of developed feudalism in Georgia as well as historical and geographical aspects related to the process. Another issue will be the changes in social terminology. It should be said that in Georgia the process of feudalization had all the peculiarities which were essential to the European feudalization, which includes the lexical changes, creation of a new mode of production, and the establishment of the classical seignior-vassal relations.

The periodization should be as follows: genesis of feudalism in the Georgian ethnocultural realm begins in the 1st c. A.D. There are tendencies in Colchis as well as Iberia (the “seigneurization” of the skeptukhs in Colchis and social stratification attested by Strabo in Iberia). Therefore, 1-4th cc. A.D. should be regarded as the first stage of early feudalism.

8-9th cc. is a social and political watershed when the transition to the developed feudalism takes place and the transformation of the free landowner peasants into the serfs is completed.

The 10th c. marks the beginning of the developed feudalism. The 10-11th cc. is the first phase of the developed feudalism. The 10th c. is still the period of kingdoms and chiefdoms and feudal relations are not equally strong since in some kingdoms this process is well ahead. The process of

feudalization had to finish after the unification of country. However, it should be noted that there is no doubt that the features of developed feudalism existed in the “Abkhazs” kingdom, Tao-Klardjeti kingdom, and Kakheti kingdom.

The chronological scheme will be as follows:

1. Colchis in the second half of the 1th c. A.D. – beginning of the early feudalism.
2. Iberia in 4-6th cc. – beginning of the early feudalism.
3. Lazica in 6th c. – early feudal anomaly.
4. 8-9th cc. – last phase of the early feudalism.
5. 10-11th c. – first phase of developed feudalism.
6. 12-13th cc. – second phase of late feudalism.

Thus, feudalism should not be regarded as the model solely applicable for Europe. Although, in different geographic locations it had different features, but as European scholars suggest, we should pay attention to common features. Georgian seigneur-vassal relations are similar to the European model but, however, have aspects peculiar to the Georgian ethnical culture.

გარეკანზე დემეტრე პირველის კურთხევის სცენა. მაცხვარიშის
ფრესკა. ფოტო გიორგი მაისურაძისა.

Akaki Chikobava

**FEUDALISM AND GEORGIAN ETHNICAL CULTURE
IN THE 8-10TH CC.
(In Georgian)**

Meridian Publishers
Tbilisi 2015

გამომცემლობა „მერიდიანი“

აღ. ყაზბეგის გამზ. № 45

E – mail: meridiani777@gmail.com

ტ. 239 15 22